

HAMIDJON HOMIDIY

OLIS-YAQIN YULDUZLAR

Ilmiy-badiiy lavhalar

To'ldirilgan ikkinchi nashri

Toshkent
«VEKTOR-PRESS»
2009

Hamidjon Homidiy

Olis-yaqin yulduzlar: Ilmiy-badiiy lavhalar: Kichik yoshdagi maktab bolalari uchun. – T.: 2009. – 168 b.

Ushbu kitob Sharq ilmi va madaniyatining buyuk namoyandalari Borbad Marvaziy, Abu Nasr Forobiy, Mahmud Koshg'ariy, Abu Rayhon Beruniy, Abdurahmon Jomiy, Mirzo Ulug'bek va boshqalar haqidagi ilmiy-badiiy lavhalardan tashkil topgan.

Buyuk bobolaringizning fan, madaniyat, el-yurt ravnaqi yo'lidagi zahmatlari sizga ibrat bo'ladi, degan umiddamiz.

Taqrizchi: filologiya fanlari nomzodi,
Tozagul Matyoqubova.

ISBN 978-9943-343-74-0

©«VEKTOR-PRESS»,2009 y.

MUQADDIMA

Rivoyat qilishlaricha, podshoh Jamshid shikorga ketayotlsa, oldidan jannatsimon bir bog' chiqibdi. Yuz xil meva g'arq pishib yotgan emish. Shoh bog'bondan ichishga suv so'rabdi. Bog'bon uyiga kirib bir anorni siqqan ekan, piyola to'la sharbat tushibdi. Keltirib Jamshidga beribdi. U bir simirib piyolani bo'shatibdi.

— Otaxon, bu bog' kimga qaraydi? — so'rabdi Jamshid.

— Hech kimga. Men parvarish qilaman, mevasidan el, o'tgan-ketgan musofirlar bahramand bo'ladi, — javob beribdi chol.

— Men Jamshidshoh bo'laman. Shuncha katta bog'ni bir o'zingiz yeb yotmasdan, har yili podshohlik xazinasi yuz tangadan jarima to'lab turing, — debdi-da, yo'lida davom etibdi shoh.

Jamshid ovdan qaytishda yana boqqa kirib, sharbat so'rabdi. Bog'bon o'nta anorni siqqan ekan bir qultumcha sharbat chiqibdi. Shoh bog'bonning hayallagani sababini so'rabdi.

— Adl bilan el serob, zulm bilan yurt xarob, deganlar. Sendan zulm zohir bo'lgani uchun o'nta anorni siqsam ham yarim piyola suv chiqmadi, — debdi chol.

Jamshid qilmishidan pushaymon bo'lib, bog'bonni soliqdan ozod qilibdi.

Bog'bon uyiga kirib ikki anorni siqqan ekan piyola sharbatga to'libdi. Shundan so'ng Jamshid hech kimga zulm qilmaydigan, adolatli shoh bo'libdi.

O‘zbek xalq qissasi “Bar’o‘znoma”dan olingan bu hikoyada adolat g‘oyasi chiroyli tasvirlangan. Sharq mutafakkirlarining hayoti, ijodiy merosi ham ana shunday ibratomuz, odamiylikka, jasoratga chorlovchi hikoyatlar, rivoyat hamda naqlar bilan yo‘g‘rilgan. Men ularni izlash, o‘rganishda ko‘p ko‘hna dastxatlarni, ulkan yozuvchilarning asarlarini o‘qiganman. Hikmat to‘la bu sahifalarni har gal varaqlaganimda o‘zim uchun yangi taassurot, ma‘rifat olaman. Ushbu kitobchada ana shu bilganlarimni yosh o‘quvchilar bilan baham ko‘rishga ahd etdim. Mazkur lavhalar donishmand bobolarimiz haqida dastlabki ma‘lumot berishga mo‘ljallangan. Ularning ayrimlari oldin boshqa kitoblarda bitilmagan dalillar asosida yozilgan. Biz fikr yuritgan allomalar qaysi xalq farzandi bo‘lmasin, ularning boqiy siymosi, bebaho ijodiy merosi barcha avlodlar uchun hamisha mo‘tabar va ardoqlidir.

SHARQ MUSIQASINING ASOSCHISI

Har gal Rudakiy, Firdavsiy, Ibn Sino, Nizomiy, Jomiy va Navoiy singari allomalar asarlarini mutolaa qilganda “Surudi Borbad”, “Borbad ohangi”, “Borbad usuli”, “Borbadona tarona” singari soʻz va iboralariga duch kelardim. Ana shunday kezlarda “Borbad kim ekan?”, “Bu qanday ohang boʻldi?” kabi savollar aqlimni band qilardi. Bu jumboqni yechmoq uchun koʻp koʻhna manbalarni titkiladim, qomuslarni varaqladim, sharqshunos va musiqashunoslarning asarlarini oʻqib chiqdim. Va nihoyat, topganlarim, oʻqiganlarimni oʻquvchilar bilan baham koʻrishni lozim topdim.

Borbad yetuk musiqashunos, bastakor, hofiz va shoir boʻlgan. U taxminan 589-yili Marvda dunyoga kelgan. Turkmanistonning hozirgi Bayramali muzofoti yaqinida joylashgan Marv VI–XVIII asrlarda ilm-fan, madaniyat, sanʼat va adabiyot, hunarmandchilik rivojlangan shahar boʻlgan. Yettinchi asrda moʻyna, charm buyumlari, musiqa asboblari, ayniqsa, turli-tuman boʻz, harir shoyi matolari bilan jahonda shuhrat qo-

zongan. Hatto arablar unga Shohijahoni (jahon shohisi) deb ham nom berganlar. Marvda muhtasham kutubxona, ilmiy markaz, madrasalar qad ko'targan. XI–XII asrlarda Marv Saljuqiylar hamda Xorazmshohlar davlatining markazi bo'lgan. Bag'doddagi "Ma'mun akademiyasi" deb nomlangan ilmiy markazda Al-Xorazmiyga hamroh bo'lib kelgan Marvaziy taxallusli bir necha riyoziyot va falakiyot (astronom) olimlar ishlagan. Anvariy Marvaziy, Abdulloh Marvaziy, Abdurahmon Marvaziy, Muhammad Solih Muzaffar Marvaziy, Muhammad Kiso'i Marvaziy singari o'nlab san'atkorlar va qomusiy bilim sohiblari hayotining asosiy qismi Marv bilan bog'liq. Bundan tashqari, Firdavsiy va Tabariylar Marvda dunyoga mashhur baxshilar yashab o'tganini qayd etishgan.

Bo'lajak bastakor ana shu go'zal madaniy markazda, Arab va Ajam¹ mamlakatlaridagi madrasalarda ta'lim olgan. Yigitlik yillaridayoq xalq kuylarini mahorat bilan chalish hamda qo'shiq aytishda nom chiqargan. Zamonasining hukmronlari yosh hofizni Eron shahanshoi Xusrav Parviz saroyiga da'vat etadilar. Borbad saroydagi ortiqcha bazm-dabdabalar, behuda yurish-turishlarga qaramay, ijodiy ishlar bilan jiddiy shug'ullanadi: yosh hofiz, musiqachilar tarbiyasiga alohida e'tibor beradi. Sosoniylar sulolasi davrida yetishgan mashhur sozandalar — Nekiso Changiy, Ozodvor Changiy, Geso'i Novagar, Sarkash va Sarkablar bevosita yoki bilvosita Borbad shogirdlari hisoblanadilar. Borbad bastakor va hofizgina bo'lib qolmay, iste'dodli shoir ham edi. Uning aksariyat kuylari o'z she'rlari matniga yozilgan. O'sha davrdagi hijoli (barmoq vazni-

¹ O'tmishda arablar yashaydigan yurtlardan tashqari Sharq mamlakatlari Ajam deb yuritilgan.

ga yaqin) yangi she'riy shaklning ixtiro qilinishi ham Borbad nomi bilan bog'liq.

Tabiatan shoir, sozanda, bastakor, hofiz va raqqos bo'lgan Borbad ijodining ilk pallalaridan boshlab, asarlarida tabiat ko'rki, bahorning betakror chiroyi, hayot nashidasini kuylashga, ifodalashga intilgan. Bastakor ijodining tadqiqotchilari uning "Gulzor", "Sabz bahor", "Rohi gul", "Oroyishi xurshedu moh", "Abhari kuhan", "Ravshan charog'", "Polizbon", "Dilangizon" singari asarlarida bevosita tabiat go'zalligi aks etganligini uqtiradilar. U haftaning yetti kuniga nisbat berib "Xusravoniy" ohanglar to'plamini, o'ying 30 kuniga qiyoslab 30 lahn (kuy, maqom yo'li), yilning 360 kuniga bag'ishlab shuncha tarona yaratgan.

Borbad yaratgan kuy va taronalarning ko'pchiligi bizning zamonamizgacha o'zgarishsiz yetib kelgan. Musiqashunoslarning aniqlashicha, barbat cholg'u asbobini ham Borbad ixtiro etgan. Uning "Zerafkand", "Nuhuft", "Gulnush", "Oromishi jon", "Dargam" kabi kuy va taronalari arab, turk sozanda hamda mashshoqlari to'hanuz ijro etadilar. Bastakorning arab mamlakatlarida Bahlbad, Borid, Pahlapaz va Fahlbaz taxalluslari bilan keng shuhrat qozonishi ham shundan dalolat beradi. Borbad musiqiy majmualaridagi barcha qo'shiq matnlarini o'zi ijod etgan. Sharq musiqiy bilimi donishmandlarining uqtirishicha, "Yazdon ofarid", "Sabzdori sabz", "Partavi farxor", "Kini Siyovush", "Bog'i Shahriyor", "Shabdiz" singari mavsum va marosim qo'shiqlari shular jumlasidandir.

"Shashmaqom" ohanglari silsilasidagi "Zerafkand", "Xusravoni", "Navro'zi Buzurg", "Navro'zi Ajam", "Navro'zi xoro" maqom yo'llarida Borbad ijodining

an'analari bevosita davom etmoqda. Borbad ijodi o'tmish musiqashunoslari tomonidan yuksak baholangan. "Eron musiqasi bilan tanishish" kitobining muallifi Aziz Sha'boniy "Borbad Sharq musiqasi tarixida yorqin siymolardandir. U bu sarzamin xalqlari musiqiy ilmi, notasi, soz-u ovozing asoschisidir", deb yuqori baho beradi. Forobiy, Ibn Sino va Abdurahmon Jomiy-lar musiqaga doir risolalarida Borbadning musiqiy iste'dodini e'zozlab, unga yuksak baho berganlar. Borbad VII asrning o'rtalarida ona shahri Marvda vafot etgan.

Hayoti murakkab va fojiali kechgan Borbad hamda uning sozi barbat haqida ko'plab rivoyatlar, naqlar tarqalgan. Ular kitoblardan kitoblarga ko'chib, avlodlardan avlodlarga o'tib yuradi. Biz ana shunday naqlardan ikkitasini Borbad shogirdlari tilidan bayon etdik.

SARKASH NAQLI

Rostini aytsam, Borbad safimizga kelib qo'shilgan kundan boshlab tinchim yo'qoldi. Qalbidam allaqanday g'ashlik paydo bo'ldi. Zeroki u favqulodda iste'dod sohibi, hofiz va bastakor sifatida kundan-kunga o'zini ko'rsata boshladi. O'zi she'r yozib, unga kuy bastalar, tabiat ehson etgan noyob ovoz bilan ijro etar edi. Martabam, obro'yim qo'ldan ketayotgan, har soniyada u o'rnimni olib qo'yayotgandek tuyulardi menga. Shuning uchun saroydagi xos bazmlarga Borbadni yaqinlashtirmaslikka, Xusrav huzurida o'z san'atini namoyish etishga yo'l qo'yimaslikka intilardim.

Bahor kunlaridan birida Xusrav a'yoni davlat, muvakkiloni mamlakat ishtirokida Firdavs otlig' bog'ida gulsayri, she'r-u soz bazmi o'tkazadigan bo'ldi. Jiddiy tayyorgarlik, mashqlardan so'ng bir guruh sozanda-yu

hofizlar bilan boqqa jo‘naydigan bo‘ldik. Borbad ham bazmda ishtirok etishni juda-juda istadi. Hatto yolvordi ham. “Hali yoshsan. Buncha shuhratparast bo‘lmasang? Yo ehson istaysanmi?” – dedim-da, uchta tillo tanga berib jo‘nab ketdim.

Bog‘ sayri, gul gashtidan so‘ng barchamiz sarvzor o‘rtasidagi muhtasham ko‘shkka to‘plandik. She‘r bahsi, soz-u ovoz jarangi ko‘kka o‘rladi. Bir tarafda raqqoslar Borbad yangi o‘rgatgan raqsni qiyomiga yetkazib o‘ynamoqda edilar. Ayvon to‘ridagi shohsupada Nekiso Changiy boshchiligidagi mashshoqlar kuy “dodini” berishmoqda. Shu payt ayvon yonidagi sarvlar orasidan bir kuy taraldi. Ko‘tarinki, shodiyona ruhdagi bu kuy shu darajada yoqimli, sehrli ediki, butun tabiat go‘zalligi unda mujassamlangan, deysiz. Bir soniyada yig‘ilganlar og‘zi xanda-yu sho‘xlikdan, sozandalar tori noladan, raqqoslar oyog‘i xiromdan qoldi. Kuy avj nuqtasiga yetgach, asta-sekin pasayib, maysazorlar uzra yoyilib borib, sarvlar ichiga g‘arq bo‘ldi.

Xusrav ishorasi bilan uch kishi sarvzorga yugurdik. Ne ko‘z bilan ko‘raykim, daraxtlar ichidagi yamyashil o‘tlar ustida maysarang liboslar kiyib olgan Borbad o‘tirgandi. Hatto qo‘lidagi sozi ham yashil edi. Qo‘ltig‘idan oldim-da, ko‘shk tomon yetakladim. Hamma uni xushvaqt peshvoz oldi. Men ham ta‘zim qildim. Sarvlar orasidan taralgan ohang ustida bahs bo‘ldi. Hamma bir og‘izdan kuyda tabiat ko‘rki, fayz-u tarovati jozibali, mukammal aks etganini ta‘kidladilar. Xusrav Borbadning og‘zini tilloga, etagini dur-u javohirga to‘ldirdi. Kuyni “Sabz andar sabz” deb atadilar. Shu kundan boshlab Xusrav Borbadni mening o‘mimga saroy san’atkorlarining boshlig‘i etib tayinladi. Men uning dahosi oldida bosh egdim va bir umrga shogirdlikcha qoldim.

Ma'lum bo'lishicha, mening "shuhratparast" deb uch tanga berishim Borbadning izzat-nafsiga tekkan ekan. U to'g'ri uyiga borib bahor manzarasiga o'xshatib maysarang liboslar kiyibdi, barbatini ham yashilga bo'yabdi. So'ngra bog'bon Bomduy huzuriga kelib shu kungi bazm paytida bog'ga kirishga ruxsat so'rabdi. Borbad san'atining chin muxlisi Bomduy bog' sayriga kirishga ijozat bergan ekan.

NEKISO NAQLI

Bahor oylari edi. Biz bir guruh mashshoqlar bilan Isfahonda navro'z tantanalarida ishtirok etib, o'z kuy va qo'shiqlarimiz bilan xalq sayliga fayz bag'ishlab yurar edik. Ittifoqo Xusrav o'g'li Sheruya tomonidan o'ldirilganini eshitdik. Men yashin tezligida Tabrizga yetib keldim. Lekin, hayhot, kechikibman. Allaqachon Xusrav dafn etilgan. Saroydagi alg'ov-dalg'ovlar haqida duv-duv gap. Poytaxt odamni tutib yeyman deydi. Ko'hna oshnolardan hech kimni topa olmadim. Hamma zada bo'lgan qushlarday tumtaraqay bo'lgan.

Ne qilarimni bilmay dovdirab qoldim. O'zimni qo'lga oldim-da, to'g'ri ustozim Borbad hovlisiga qarab yurdim. Yetib keldim-u o'z ko'zlarimga ishonmay dong qotib qoldim. Evoh, bu qanday ko'rgulik! Ey falak, bu ne bedodlik! Nahotki shunday koshonaning kulini ko'kka sovursang! Qanday kuch bilan baqirganimni bilmayman. Ko'z o'ngim qorong'ilashib, boshim aylana boshladi. Gandiraklab yurib, kul tepalarni aylandim. Hamma narsa kuyib xok-u turob bo'lgan edi...

Kechgacha shahar aylandim, qo'ni-qo'shnilardan ustozimni so'roqladim. Bir-ikki yo'lovchilar bozor boshida devonavor aylanib yurgani, darvishlar jandasini kiyib olganini aytishdi. Shundan so'ng shahar

chetidagi karvonsaroylarni kezdim, darvishxonalardan qidirdim. Va nihoyat, darvish hujralarning biridan topdim. Eshikdan salom berib kirishim bilan burchakda o'tirgan Borbad menga qarab, o'rnidan turdi. Shamshoddek qomati dol, arg'uvondek ruxsori za'faron bo'lgan. Bag'riga otildim, ota-boladek bir-birimizni quchib salomlashdik. Navbat qo'l ushlashga kelganda, qo'lim oldingi ipakdek mayin, hamisha otashdek issiq kaflarga emas, allaqanday qalamlangan, sovuq navdalarga tekkanday bo'ldi. Bir seskanib tushdim. Qarasam, ustozimning har ikki qo'lining bosh va ko'rsatkich barmoqlari tagidan kesilgan, o'rni qorayib, burishib yotardi. Ko'zlarimdan tirqirab yosh chiqib ketdi. Tomog'imga bir narsa tiqilib kelardi: "Nahotki kuyga suiqasd qilgan bo'lsalar?! Nahotki!"

Naql etishlaricha, ustozim tong-saharda Xusravga suiqasd qilinganini eshitib, saroyga chopibdi. O'zining xoxonasida qonga belanib yotgan homiysini ko'rib zor-zor yig'labdi. O'zi yuvib-tarabdi, dafn marosimida bosh-qosh bo'libdi. Shohona maqbaraga eltish yo'lida mashhur "Xusravoni" kuyini chalib boribdi. Homiysini o'z qo'li bilan lahadga qo'yibdi. Dafn marosimi ham g'aribona bir tarzda o'tibdi. Ustoz nazarida ma'rifat va adolat oftobi so'nib, dunyoni zulmat egallagandek bo'libdi. Diyonat va urfon, san'at va nafosat olamini jaholat buluti qoplabdi. Bunday hayotga la'nat o'qib, bu dunyodan bosh olib ketgisi kelibdi. U maqbara yonidan to'g'ri uyiga kelib, avval sozini sindiribdi, so'ngra barmoqlarini bolta bilan chopibdi, keyin uyiga o't qo'yib, darveshona hayot kechirishni ixtiyor etibdi.

Men ustozimni uyimga eltmog'chi bo'ldim. Ammo u o'z qaroridan qaytmadi. Deyarli har kun uning ol-

diga kelib turardim, yolg'izlatib qo'yishni istamasdim.

Shahar hamon alg'ov-dalg'ov, saroy notinch edi. Hammayoqni ayg'oqchilar, g'alamislar bosgan. Xusrav vafotidan olti oy o'tganda fitnachilar Shero' yani ham o'ldirib ketishdi. Otasini o'ldirgan farzand shohlikka yaramaydi, yarasa ham olti oydan nariga o'tmaydi, degan quyidagi hikmat o'shandan qolgan:

Padarkush podshohiro nashoyad,
Agar shoyad, zi shashmohe napoyad.

Kunlardan bir kun kelib ustozni darvishlar kulbasidan topa olmadim. "Marvga ketib qoldilar", deyishdi hamxonalari. Oradan ko'p o'tmay "Borbad vafot etdi" degan xabar keldi. Ha, munkayib qolgan mo'ysafidni vatan xoki mehri tortgan ekan... Borib qabrini ziyorat qilib qaytdim.

ALJABR, YA'NI ALGEBRA

Xalifa Xorun-ar Rashid Xurosonga amir etib tayinlangan Ma'mun bugun ham Marvning Jome' machiti peshayvonida qo'llari orqasiga bog'langan sobiq amir Ali ibni Iso ustidan xalq arz-dodini eshitib, olim-u ulamolar kengashi bilan ularning tortib olingan mol-mulkini undirib bermoqda. Olomon orasidan qotmadan kelgan, sallani chorpech o'rab, sipogina kiyingan bir yigitcha amirga yaqinlashdi.

— Senga ne aziyat yetdi, yigit?! — xitob qildi amir.

— Men Ali ibni Isoning Xuroson-u Movarounnahr xalqiga qilgan bedodliklarini eshitgan edim. O'zini ham bir ko'ray deb keldim, hech qanday arzim yo'q, — javob berdi yigit.

— Bu yigitcha Mavlono Muso bo'ladilar, taqdir. Riyoziyotda ko'p dono. Marvga tahsil uchun kelganlar. Holo u kishi Javhariy va Habal al-Hosiblar davrasida ilm o'rganish bilan mashg'ullar, dedi amir noiblaridan biri.

Ilm-fan kishilariga xayrixoh, o'zi ham yoshligidan ilmi nujum (astronomiya)ga mehr qo'ygan Ma'mun Muhammad Muso Xorazmiyni saroyga jalb etadi.

783-yili Xorazmda tugʻilgan Muso dastlabki taʼlimni xususiy muallimlardan oladi. Keyinchalik oʻsha davrning ilm-fan markazi boʻlgan Marvga kelib, madrasada oʻqiydi, mustaqil mutolaa, ilmiy kuzatishlar bilan shugʻullanadi. Xorun-ar-Rashid vafot etgach, Xalifaning oʻgʻillari Muhammad Amin va Maʼmunlar oʻrtasida taxt uchun kurash ketadi. Bu kurashda Maʼmun gʻalaba qozonib, 818-yili Bagʻdodda xalifalik taxtiga oʻtiradi. Maʼmun Muhammad Muso Xorazmiyni ham oʻzi bilan Bagʻdodga eltib, “Baytul hikma” (“Hikmatlar uyi”) deb nomlangan oʻziga xos fanlar akademiyasi boʻlgan ilmiy markazga boshliq etib tayinlaydi. Maʼmun Bagʻdodda Muhammad Al-Xorazmiy ishtirokida rasadxona, tabiiy fanlar oʻqitiladigan madrasa, ulkan kutubxona qurdirgan, qadimgi yunon olimlarining asarlarini arab tiliga tarjima qildirgan. Davrning buyuk munajjimi darajasiga yetgan Al-Xorazmiy umrining oxirgi damlarigacha shu yerda qolib, al-Maʼmun, al-Moʻtasim va al-Vosiq kabi xalifalar homiyligida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan. Xalifa Vosiq Xorazmiyga katta ishonch bildirib, uni Quyi Volga Xazar xoqonligidagi vakolatxonasiga boshliq etib tayinlagan.

Bu vazifani tark etgach, Xorazmiy qadimgi yodgorliklar va elatlar turmush tarzini oʻrganish maqsadida safarlarda boʻladi. Kichik Osiyoning Afsus shahri yaqinida joylashgan mashhur gʻorni tekshirishda ishtirok etadi. Ammo Xorazmiyning asosiy vaqti Xalifa Maʼmun nomiga nisbat berib, “Maʼmun akademiyasi” deb yuritiladigan ilmiy markaz “Baytul hikma”da oʻtadi.

Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, tarix, geografiya va boshqa fanlarga doir koʻplab risolalar yozdi. “Al-jabr val-muqobala” – “Tenglamalar

va qarshilantirish”, “Hisob al-hind” – “Hind hisobi”, “Kitob surat-al-arz” – “Yer surati haqida kitob”, “Kitob at-tarix” – “Tarix kitobi”, “Kitob-al-amal bil usturlabat” – “Usturlob¹ bilan ishlash haqida kitob” singari asarlari ilmda yangi kashfiyot bo‘lib, olinga jahonshumul shuhrat keltirdi. Xorazmiy har bir asarini yozishda uning amaliy ahamiyatiga jiddiy e’tibor berdi. Olimning o‘zi tenglamalar haqidagi kitobida quyidagilarni yozadi: “Men arifmetikaning sodda va murakkab masalalarini o‘z ichiga oluvchi al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob yozdim. Chunki u odamlarga meros taqsimlash, vasiyatnoma yozish, boylik bo‘lish va adliya ishlari, savdo-sotiq, kanal qazish, geometrik hisoblashlar, shuningdek, boshqa turli munosabatlarda juda ham zarur”.

Mazkur kitobda algebraning qonun-qoidalari sodda bir tarzda bayon etilgan.

Xorazmiyning tarixga doir kitobi arab xalifaligi, Xuroson, Kichik va O‘rta Osiyoning VIII – IX asrlar tarixiga doir eng aniq hamda lo‘nda ma’lumot beradigan asardir. Olimning astronomiyaga doir kitoblari o‘zidan keyingi asrlar Sharqda astronomiya fani taraqqiyotiga sezilarli ta’sir etgan.

Xorazmiy “Hind hisobi” kitobida hozir biz ishlata-digan birdan to‘qqizgacha bo‘lgan raqamlar va nol yordamida istalgan sonni yozish, ular bilan arifmetik to‘rt amalni bajarish, o‘sha raqamlar bilan ifodalangan sonlardan kvadrat ildiz chiqarish qoidalarini izohlab bergan.

Taniqli faylasuf Omonullo Fayzullayevning ta’kidlashicha, Xorazmiy arifmetikaning algoritmlari bo‘lgan qo‘shish, ayirish, ko‘paytirish va bo‘lish qoidalarini yarat-

¹ Usturlob – yulduzlarning harakati va holatini kuzatadigan asbob.

gan. Shuningdek, turli “jins”lardagi sonlarni ko‘paytirish algoritmini ham ishlab chiqqan. Masalan, minut, sekundlarni bir-biriga ko‘paytirish uchun, avvalo, ularni bir xil shaklga, ya‘ni sekunda yoki minutga aylantirib olish kerakligini ko‘rsatgan.

Hozirgi zamon algoritm tushunchasi ham al-Xorazmiy ismining lotincha talaffuzi “algoritmus” so‘zidan olingan. Tenglamalar haqidagi fanning bir sohasini ifodalovchi “Algebra” so‘zining kelib chiqishi ham Xorazmiyning “Aljabr val-muqobala” risolasi bilan bo‘g‘liq. Xorazmiyning bu asari hozirgi Ispaniya va Portugaliya yerlarida arablar orasida ham keng tarqalgan. Ular “j” tovushini “g” tarzida talaffuz etib, “aljabr”ni “algebr” deganlar. Mazkur kitob lotin tiliga tarjima qilingach, G‘arbiy Yevropada ushbu so‘z “algebra” tarzida qabul qilingan va tenglamalar haqidagi fanning nomi bo‘lib qolgan.

Buyuk matematik vatandoshimiz Xorazmiy – 850-yili Bag‘dodda olamdan o‘tgan. Xorazmiyning ilmiy asarlari yunon, lotin, nemis, ingliz, golland, rus tillariga qayta-qayta tarjima qilingan.

Xorazmiyning ilmiy faoliyatiga buyuk olim Beruniy, shoir va matematik Umar Xayyom yuksak baho berganlar. Olimning boy ilmiy merosi hamon o‘z qimmatini saqlab, ajdodlari olqishiga sazovor bo‘lib kelmoqda.

MUALLIMI SONIY

Shom shahri madrasalaridan birida arabshunos olimlarning yig'ilishi davom etardi. Raislik qiluvchi yosh bir yigitchaga so'z berdi. U arab tili shevasining tovush xususiyatlari haqida ma'ruza qildi. Ma'ruza jiddiy bahsga sabab bo'ldi. Oxirida barcha mashhur tilshunos olimlar bu yigitchani arab tili donishmandi deb tan oldilar. Bu tolibi ilm qomusiy bilim sohibi, mashhur faylasuf, shoir, adabiyotshunos va musiqashunos Abu Nasr Forobiy edi. "Forobiy yetmish tilni bilardi", degan naql o'shandan qolgan ekan.

Abu Nasr Forobiy 870-yili Sirdaryo bo'yidagi Forob shahriga yaqin Vosinch qishlog'ida harbiy xizmatchi oilasida dunyoga kelgan. Boshlang'ich maktabni o'z qishlog'ida tugatgan Forobiy Buxoro va Samarqand madrasalarida bilim oladi. Otasi bilan Isfaxon, Hama-don va Ray shaharlariga safar qiladi. So'ng Forobiylar oilasi o'sha paytlari Kichik Osiyo, Xuroson va Mo-varounnahrda asosiy ilmiy markaz bo'lmish Bag'dod shahriga ko'chib boradi va bo'lajak olim ilm o'rganish bilan jiddiy shug'ullana boshlaydi. U Abubashir Mat-

tondan qadimiy yunon tilini, Yuhan ibni Haylondan tib ilmi va mantiq bo'yicha ta'lim oladi. Yosh yigit Forobiy ham ilm o'rganar, ham muallimlik qilar ekan. Chunonchi, mashhur olim Abu Sirojiddindan astronomiya va matematikani o'rganadi, o'zi esa unga mantiq bo'yicha dars beradi. Qadimiy manbalarning guvohlik berishicha, Forobiy butun umrini ilm o'rganishga bag'ishlab, arab mamlakatlaridagi madrasalarda dars berish bilan kamtarona, faqirona hayot kechirgan. Birgina Shom shahrida uning mingdan ziyod shogirdlari bo'lgan. G'animlarining fitnasi bilan hayoti xavf ostida qolgan-da, uni qutqazgan ham shogirdlaridir. Forobiy Halab shahrida yashagan paytida shahar hokimi, ilm-fan homiysi Sayfutdavla unga davlat hisobidan maosh to'lardi. Shunisi qiziqki, olim bu puldan kundalik tirikchiligi uchun yetadiganinigina olardi. Forobiy 950–51-yillar orasida vafot etgan.

Abu Nasr Forobiy qomusiy bilim sohibi bo'lgan. U falsafa, mantiq, adabiyotshunoslik, musiqashunoslik, siyosat, psixologiya, matematika, astronomiya, geometriya, ilm-fanning boshqa sohalariga doir ko'plab risolalar yozgan. Nafaqat falsafada, balki arab grammatikasi, shevashunosligida ham o'z davrining eng peshqadam olimi edi. Olim ijodini o'rganish bilan mashg'ul bo'lgan tadqiqotchilar uning 130 ta asar yozganini ta'kidlaydilar. Ularning 17 tasi turli olimlarning falsafiy asarlariga yozilgan sharh, oltmishtasi alohida kitob, beshtasi bir qancha maqolalarni o'z ichiga olgan majmualar hisoblanadi. Bular orasida "Siyosat va madaniyat", "Ruhning mohiyati haqida risola", "Ideal shahar kishilarining axloqiy qarashlari", "Falsafaning muqaddimasi", "Ilmlar majmuasi" asarlari mashhurdir.

Forobiy she'riyat va musiqa nazariyasiga doir kitoblar ham yozgan. Qonun musiqa asbobiga bir qo'shimcha tor ilova qilib, takomillashtirgan, uning ovoz imkoniyatini oshirgan. Uning she'riyatga doir risolasi o'zbek va rus tillarida nashr etilgan. Forobiyning bu asarlari Sharq xalqlari adabiy-estetik qarashlari tarixida alohida o'rin tutadi. Ilm-fanda dunyo falsafasining asoschisi – birinchi muallimi qadimgi yunon filosofi Aristotel hisoblanadi. Forobiy antik yunon faylasuflaridan Evklid, Platon va Aristotel asarlarini tarjima qilib, sharhlab Sharqda keng tarqalishiga katta hissa qo'shgani va juda ko'p falsafiy masalalarni o'sha olimlar darajasida talqin etgani uchun “muallimi soniy – ikkinchi muallim” deb nom olgan.

Buyuk bobomiz Forobiyning mehnatkashligi, bilim o'rganish borasida muntazam izlanishi, kamtarinligi, oddiy mehnatkashlarga xayrixohligi bizga hamisha ibratdir.

FOROBIY HIKMATLARIDAN

Aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat, ruhiy kuch bilan bog'liqdir.

* * *

Inson yuksak kamolotga erishuv yo'lida harakat qilgandek, aqliy bilishga ham harakat qilsa, hech shubhasiz o'zi intilayotgan so'nggi darajadagi baxt-saodatga erishadi.

* * *

Har bir kishi kasb-korini mukammal bilmog'i, yaxshi tarbiya olmog'i va yaxshi xulq-atvor, fazilatlarga ega bo'lmog'i lozim.

* * *

Inson har doim quvnoq, xushchaqchaq bo'lishi va baxtiyor yashamog'i lozim.

* * *

Ilmiy masalalar bilan yetarli shug'ullanuvchi hamda turli-tuman ishlarga berilgan odamlarga kelganda ularning ishlarida tartib ham, intizom ham bo'lmaydi.

* * *

Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash, oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi va ularga ega bo'lishi uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj sezadi.

* * *

Har kimki ilm-hikmatni o'rganaman desa, uni yoshligidan boshlasin, salomatligi yaxshi bo'lishiga intilsin, axloqli-odobli bo'lsin, so'zining uddasidan chiqsin, yomon ishlardan saqlansin, xiyonat va makrhiyladan uzoq bo'lsin.

ASRNING NOYOB HODISASI

Uloqno‘yon va Sektubo‘qo boshchiligidagi mo‘g‘ul askarlari Sirdaryoni kechib o‘tib sonsiz lashkar bilan shaharga hujum qildilar. Xalq tengsiz dushman bilan o‘n kun mardonavor kurashdi: tungi yurishlarda dushmanni tahlikaga soldi, kunduzi qal‘a devorlari ustidan turib g‘animlar boshiga o‘q-u tosh yog‘dirdi. Oziq-ovqat tanqisligiga qaramay qal‘a himoyachilari so‘nggi tomchi qonlari qolguncha kurashishga ahd qilishgandi. Lekin bir guruh savdogarlar xoinlik qilib, kechasi darvozani ochib berdilar. Xalq nafratidan cho‘chigan bosqinchilar 8 ming asirni oldilariga solib, shaharga bostirib kirdilar, qariyalar, xotin-qizlar, fidoyi jangchilarni qirib tashlab, obod shaharni yer bilan yakson qildilar. 50 ming yigit ko‘prik qurish uchun tog‘dan tosh tashishga haydaldi. Atoqli o‘zbek tarixchisi va olimi Abulg‘oziy Bahodirxon (XVII asr) “Shajarai turk” -- “Turk-o‘zbek avlodlari tarixi” asarida ta’riflagan bu shahar Sharqda “Tirozi jahon” -- “Jahon ko‘rki” nomi bilan shuhrat qozongan Xo‘janddir. Xo‘jand qadim zamonlardan Movarounnahrning hunarmandchilik,

savdo-sotiq, ilm-fan taraqqiy etgan obod shaharlari-dan bo'lgan. Jumladan, X – XII asrlarda bu yerdan Abu Mahmud Xo'jandiy, Abu Ja'far Muhammad Xo'jandiy, Abdujabbor Xo'jandiy singari dunyoga dong'i ketgan munajjim (astronom)lar yetishib chiqqan.

Ular orasida Abu Rayhon Beruniy tomonidan "Asrning noyob hodisasi" deb ta'riflangan Abu Mahmud Xo'jandiy alohida o'rin tutadi. Zeroki, Abu Mahmud Sharq ilm-fani tarixida astronomiyaning amaliy va nazariy masalalari bilan shaxsan shug'ullangan olim hisoblanadi. Bo'lajak olim o'ninchi asrning yigirmanchi yillari o'rtalarida Xo'jandda tug'iladi. Abu Mahmudning bolalik va o'smirlik yillari ona shahrida o'tadi: astronomiya, matematika, geometriya va tib fanlarini zo'r qiziqish bilan o'rganadi. Marv va Urganch shaharlarida madrasada ta'lim oladi, xususiy muallimlarda tahsil ko'radi: professor P.B. Bulgakovning aniqlashicha, Abu Mahmud bir oz vaqt Xorazmshoh tomonidan Urganchda tashkil etilgan ilmiy markazda ishlagan.

Shundan so'ng Abu Mahmud xalifalikning markazi bo'lmish Bag'dodga boradi. Lekin tez orada Ray shahri hokimi Faxruddavla (976 – 997) olimni o'z saroyiga da'vat etadi. Bu yerda Abu Mahmud Xo'jandiy jiddiy ijodiy va amaliy ishlar bilan shug'ullanadi. Taxminan 993 -yili Taborak tog'ida Abu Mahmud rahbarligida rasadxona quriladi va 994 -yilning boshlarida olim o'zi yasagan radiusi 43 metrli astronomik asbob-sekstant yordamida quyosh harakatining balandligi va yulduzlar muvozanatini kuzatadi. Jumladan, olim quyosh balandligini o'lchash yordamida Ray shahrining kengligi 350–351 gradusga tengligini aniqlagan. 22 yashar Beruniy xuddi mana shu davrda Ray shahrida Abu

Mahmud bilan uchrashib, do‘stlashgan, uning faoliyati bilan tanishgan.

Abu Mahmud Xo‘jandiy o‘zigacha bo‘lgan va zamondosh munajjimlarning ilmiy faoliyatini puxta o‘rgangan, Yaqin va O‘rta Sharqda qurilgan barcha rasadxonalarning tuzilishini sinchiklab kuzatgan: ular tajribasidan Taborak rasadxonasini qurishda ijodiy foydalangan. Hatto tadqiqotchilar Abu Mahmud bolaligidayoq buzilib yotgan Xo‘jand rasadxonasi qoldiqlarini ham kuzatgan, degan fikrni bayon etganlar.

Abu Mahmud keyinchalik ana shu kuzatish va tajribalar natijalari o‘laroq matematika va astronomiyaga doir o‘nlab asarlar yaratgan, astronomik asboblarning ixtirochisi sifatida shuhrat qozongan. Olimning “Umumiy astronomik asboblardan foydalanish qoidalari”, “Mamlakatning tuzilishi va joylashishini aniqlash haqida risola”, “Astronomiya qonunlari” singari bir necha risolalarigina bizga qadar yetib kelgan. Abu Mahmud Xo‘jandiy 1000-yili Ray shahrida vafot etgan.

Abu Rayhon Beruniy yaqin do‘sti Abu Mahmud Xo‘jandiyni astronomik asboblarning ixtirochisi sifatida “Asrning noyob hodisasi” degan bo‘lsa, uning vaqt birligi doirasida “sekund”ni aniqlashini “Beqiyos kashfiyot” deb baholagan. Abu Mahmud Xo‘jandiyning ilmiy va amaliy merosi keyingi asrlar Sharq astronomiyasi taraqqiyotiga katta ta‘sir o‘tkazdi. Chunonchi, Marog‘a (Eron, XIII asr), Samarqand (XV asr) hamda Jaypur (Hindiston, XVII asr) rasadxonalariga ana shu Abu Mahmud sekstanti o‘rnatilgandi. Ko‘hna manbalarning guvohlik berishicha, Marog‘a kutubxonasida 40 ming kitob saqlangan. Samarqanddagi Ulug‘bek

rasadxonasini qurishga bevosita rahbarlik qilgan Jamshid Koshiy o'zining "Astronomik asboblari sharhi haqida risola" kitobida ushbu rasadxonaga o'rnatilgan Abu Mahmud sekstantini alohida sharhlagan. "Tusiy usturlabi yigirma bobining sharhi" (XV asrning boshlari) kitobining muallifi Birjandiy Sharq mamlakatlarida yaratilgan astronomik asbob va uskunalarni batafsil sharhlar ekan, Abu Mahmud Xo'jandiy yasagan asboblarni birinchi o'rinda ta'riflaydi.

Buyuk bobomiz Beruniy tomonidan ta'riflangan vatandoshimiz, Ray rasadxonasining me'mori, astronomik asboblari ixtirochisi Abu Mahmud Xo'jandiy bilan har qancha faxrlansak arziydi.

QOMUSIY BILIM SOHIBI

Bir kuni Xorazmshoh ot ustida ichib turib Beruniyni hujrasidan chaqirishni buyurgan. Nima sababdandir Beruniy bir oz kechikkan. Sabri chidamagan Xorazmshoh buni o'zicha talqin qilib, ot jilovini Beruniy tomon burgan va ulovdan endi tushmoqchi bo'lib turganda Abu Rayhon hujradan chiqqan va shoh oldiga tez yetib kelib:

— Xudo haqqi, shohim, bunday qilmasinlar,— deb yalingan. Shunda Xorazmshoh tamsil tariqasida bunday degan:

— Ega bo'linadigan narsalarning eng sharaflisi ilmdir. Barcha unga qarab boradi-yu, lekin kelmaydi. Ilm har narsadan yuksak, hech narsa undan yuqori bo'lolmaydi.

“Men bolalik chog'imdanoq,— deb yozgandi Beruniy,— o'z yoshim va sharoitimga qarab, imkoni boricha ko'proq bilim olishga intildim. Buning dalili sifatida quyidagini keltirish kifoya: biz turadigan joyga bir yunon ko'chib kelgan edi. Men har xil donlar, urug'lar, mevalar va hokazolarni olib borib, unga ko'rsatar va bu narsalar uning tilida qanday atalishini

so‘rab, nomini yozib qo‘yar edim”.

Demak, Beruniy yoshligidanoq chidam va matonat bilan bilim o‘rgangan, hatto yunon tilini hijjalab egalagan. Undagi aql-zakovat, teran bilim Xorazmshoh-u Sulton Mahmudlarni hayratga solgan.

Qomusiy bilim sohibi Abu Rayhon Beruniy 973-yili Xorazmning Kot shahrida dunyoga keladi. U dastlabki ta’limni ona shahrida oladi, yoshligidan aniq fanlarga, til o‘rganishga qiziqadi. O’sha davrning mashhur olimi Abu Nasr ibn Ali Iroqdan ilmi nujum (astronomiya), riyozat (matematika)dan dars oladi: 17 yasharliligida ilk astronomik kuzatishlarini o‘tkazadi. Beruniy qadimgi xorazm, so‘g‘d, yunon, suryoniy va qadimgi hind tili – sanskritni puxta o‘rganadi. Qoraxoniylar va g‘aznaviylar zarbalaridan so‘ng markazlashgan Somoniylar davlati larzaga keladi. Somoniylar tobe bo‘lgan Xorazmda toj-taxt uchun kurash kuchayib ketadi. 22 yashar Beruniy vatanini tark etib, Eronning Ray shahriga boradi: ko‘p olimlar bilan, jumladan, astronomik asboblarni ixtirochisi Abu Mahmud Xo‘jandiy bilan uchrashadi. Ikki yildan so‘ng Beruniy o‘z ona shahriga keladi. Buxorolik yosh olim Ibn Sino bilan xat orqali tanishib, yozma munozaralar o‘tkazadi. 998-yili Gurganj viloyatining amiri Qobus ibn Vashmgir Beruniyning o‘z saroyiga taklif qiladi. U bu yerda Abu Sahl Masihiy bilan do‘stlashadi. Masihiy astronomiya va matematikaga oid 12 ta risolasini Beruniyga bag‘ishlagan.

Beruniy bu yerda jiddiy ijodiy ishlar bilan shug‘ullanadi va Qobusga bag‘ishlab “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarini yozadi. Bu asarda olim o‘ziga ma’lum bo‘lgan barcha xalqlarning yil hisobini chuqur tahlil qilgan: etnografiya, mineralogiya,

kartografiya va boshqa oʻnlab fanlar haqida fikr yuritgan.

Xorazmshoh Ali ibni Maʼmun (997—1010) va ayniqsa, Abdulabbos Maʼmun ibni Maʼmun (1009—1017) davlatining yangi markazi Gurganj tez rivojlanadi. Oʻz yurtiga qaytib kelgan Beruniy Maʼmunning homiyligi va xayrixohligi bilan bu ilmiy-madaniy markaz taraqqiyotiga katta hissa qoʻshadi. 1016 -yili Sulton Mahmud Gʻaznaviy Maʼmundan batamom oʻziga boʻysunib, Xorazmni Gʻaznaviy davlatining tarkibiy qismi deb tan olishni talab qiladi. Xorazmshoh Maʼmun bunga rozi boʻladi. Isyon koʻtargan askarlar haqoratimiz shartnomaga koʻngan Maʼmun va uning barcha amaldorlarini qatl etadilar. Bundan foydalangan Sulton Mahmud katta lashkar bilan kelib Xorazmni zabt etadi va Beruniy boshchiligidagi olimlarni Gʻaznaga olib keladi. Beruniy oʻsha yillar “Quyosh harakatini aniqlash yoʻli”, “Geodeziya” singari tadqiqotlar muallifi boʻlib, olim va fozillar orasida obroʻyi baland edi.

Abu Rayhon Beruniy Sulton Mahmud hukmronligi davrida Shimoliy Hindistonning koʻp viloyatlariga sayohat qildi. U 13 yil davomida hind xalqi adabiyoti, madaniyati, tarixi, urf-odatini oʻrganish bilan shugʻullanib, “Hindlarning aqlga sigʻadigan yoki sigʻmaydigan taʼlimotlarining haqiqatini aniqlash” yoki “Hindiston” risolasini yozadi. Beruniy umrining oxirgi yillarida “Mineralogiya”, “Qonuni Masʼudiy”, “Saydana” singari asarlar yaratgan. Beruniy astronomiya va matematika fanlariga koʻp yangiliklar kiritadi: u tuzgan trigonometrik jadvallar aniqliligi bilan boshqa jadvallardan ajralib turgan. Tibbiyotga bagʻishlangan “Saydana”da mingdan ortiq dorivor moddalarni taʼriflagan, ularning nomini 30 tilda bergan. Beruniy

o‘z asarlarini o‘sha davr ilmiy an‘anasiga ko‘ra arab tilida yozgan; o‘zi she‘rlar bitgan, arab shoirlarining she‘rlarini sharhlagan. Buyuk bobokalonimiz 1048 - yili G‘aznada vafot etgan.

Abu Rayhon Beruniy hokimlar huzurida katta obro‘ va e‘tiborga ega bo‘lsa ham izlanish, ijodni har qanday mansab-martabadan ustun qo‘ygan, boylikka intilmay kamtarona hayot kechirgan. Chunonchi, Qobus ibni Vashmgir unga vazirlik mansabini in‘om etganda qabul qilmaydi. “Qonuni Mas‘udiy” kitobini yozib tugatganda g‘aznaviylarning so‘nggi hokimi, matematika va astronomiyaga ixlosmand Sulton Mas‘ud unga bir fil kumush pul jo‘natadi, lekin Beruniy “Bunga mening ehtiyojim yo‘q”, deb sovg‘ani qaytarib yuboradi.

Beruniyning 152 ta asar yozgani, 1036 - yilgacha bitilgan kitoblari ro‘yxatini shaxsan o‘zi tuzgani bizga ma‘lum. Afsuski, bu asarlardan 30 tasigina bizgacha saqlanib qolgan. Bundan tashqari, Beruniy “Saydana” ning muqaddimasida “Vomiq va Uzro”, “Urmuzdyor va Mehriyor”, “Bomiyonning ikki shanami”, “Dodmoh va Kirmondo‘xt”, “Nilufar” singari qissa va dostonlarni forsiydan arab tiliga nazm va nasrda tarjima qilganligini maxsus qayd etgan. Beruniyning bizgacha yetib kelgan aksar baytlari hasbi hol (o‘z dardi, ko‘nglini izhor qilish) ni eslatadi.

Beruniy asarlari O‘rta Osiyo, umuman, Sharq xalqlari ilm-fanining keyingi asrlardagi taraqqiyoti uchun bir zamin bo‘lib xizmat qildi. Uning qadimgi yunon olimlarining planetamiz shakli haqidagi fikrlarini o‘rganib chiqib, Sharqda birinchi bo‘lib kurrai arz (globus) tuzgani ham ma‘lum. Keyinchalik, bu an‘anani Ulug‘bek va Hoji Yusufklar davom ettirdilar. Olimning asarlari hamon o‘zining ilmiy, tarixiy,

madaniy, amaliy ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

Xususan, “Hindiston” asari hind xalqining qadimgi madaniyati, tarixi, tabiatini o‘rganishda hindshunoslar uchun hamon yagona manba bo‘lib kelmoqda.

BERUNIY HIKMATLARIDAN

Jonli mavjudotning barchasi, shu jumladan, insonning o‘zi ham, tabiiy ravishda paydo bo‘lgan va u tabiatning rivojlanishi hamda o‘zgarishining natijasi hisoblanadi.

Kishi ko‘ngli tartibli va kelishgan narsalarga moyil bo‘ladi, tartibsiz narsalardan nafratlanadi.

Inson fanning u yoki bu sohasi haqidagi ilmiy amaliyotga va aniq tadqiqotlarga suyangan holdagina mulohaza yuritishga haqlidir.

Bilimsiz kishilarning ko‘ngli xurofotga moyil bo‘ladi.

Biliming shunday narsaki, u yalang‘och bo‘lganingda ham o‘zingda qoladi, hammomga kirsang suv bilan yuvib bo‘lmaydi.

Yomonlikning shaxobchalari ko‘p bo‘lsa, ularning asosi tama, g‘azab va ilmsizlikdir.

Erta-yu kech dushmanga zarar-u, do‘stga foyda keltirgan mardlar mardidir.

Oriyatli yigit o‘zini qurbon qilishga ham borib yetadi yoki zulmni daf qilishga, qo‘ni-qo‘shnilarni, xalqni muhofaza qilishga o‘tadi.

Yaxshilik – jamiki odamlarga yaxshilik qilmoqdan iboratdir.

Odamlar bilmagan narsalariga dushmanlik ko‘zi bilan qaraydilar.

XALQ QAHRAMONLIGI KUYCHISI

Tong saharlab Rustam sevimli oti Raxshga minib ovga chiqdi. U butazorlar oralab borar ekan, qo‘qqisdan usti o‘t-o‘lanlar bilan berkitilib, ichiga xanjarlar qadab qo‘yilgan chohga quladi. Dubulg‘a va o‘q-yoyi uchib ketdi.

– Ha-ha, endi qalaysan, ahvoling shu ekan-ku, – masxaraomuz ovoz eshitildi.

Rustam tepaga qaradi. Chuqurlik labida o‘gay ukasi Shog‘od tirjayib turar edi.

– E-e, senmisan uka, yaxshiyam kelib qolding, kamonimni olib ber, qarg‘a-quzg‘un o‘tsa otaman, – dedi Rustam yolvorib.

– O‘zi nima ahvolda-yu, yana ov qilar emish, ma, olaqol, – hiringladi Shog‘od Rustamga qurolini uzartarkan.

Yarador Rustam oxirgi kuchini yig‘ib Shog‘odni mo‘ljalga oldi va o‘q uzdi. O‘q-yoy nomard ukaning kuragi ostidan teshib chiqdi.

Ertasi kuni Rustamning Shog‘od qazib qo‘ygan chohga qulab o‘lgani xabari butun mamlakatga yoyilib,

xalq bahodirining azasiga to‘plandi. Vatan bir necha kun motam libosida bo‘ldi. Ha, elning ko‘zidan nur, belidan quvvat ketgandek edi. Butun yoshlik shijoatini el-yurt uchun bahshida etgan xalq qahramoni Rustam mardonavor jang maydonida emas, nomard Shog‘od makri tufayli halok bo‘ldi.

Abulqosim Firdavsiy ana shunday xalq, ona Vatan uchun fidoyi yuzlab bahodirlar obrazini yaratgan benazir san’atkordir. Firdavsiy 934-yilda Eronning Tus shahri yaqinidagi Boj qishlog‘ida o‘rtahol dehqon oilasida tug‘ilgan. Bo‘lajak shoirning otasi Tus hokimining “Firdavs”, ya’ni “Jannat”, nomli bog‘ida bog‘bon bo‘lgan. Firdavsiy avval qishlog‘idagi diniy maktabda, so‘ng Tus shahri madrasalarida tahsil oladi. Otasi vafotidan so‘ng bog‘bonlik qiladi va taxallus sifatida o‘ziga shu bog‘ nomini tanlaydi. Firdavsiy yoshligidan qadimgi xalq afsonalari, qahramonlik qostonlariga qiziqadi. Sharq xalqlari tarixini zo‘r zavq bilan o‘rganadi. Ko‘p shahar va qishloqlarda bo‘lib, mehnatkashlar og‘zidan ko‘hna rivoyatlarni yozib oladi. Ajoyib shoir sifatida elga taniladi. U 1030 - yili o‘z vatanida vafot etadi. Lekin ruhoniylar shoirning jasadini musulmonlar mozoriga qo‘ydirmaydilar. Uni o‘z bog‘iga dafn etadilar. Chunki Firdavsiy islomgacha bo‘lgan zardo‘shiylik – otashparastlik dini tarafdori edi, xalq ozodlik harakatlari-ni, adolatni qo‘llab-quvvatlardi. Feodal hukmronlar, ularning yaqin odamlari bo‘lmish ruhoniylarga bu yoq-mas edi, albatta.

X – XII asrlarda O‘rta Osiyo xalqlarining madaniyati, ilm-fani, badiiy adabiyoti yuksak darajaga ko‘tarildi. Forsiy guruh shevalarida gapiradigan qabilalar birlashib, xalq sifatida shakllandi; ularning yagona tili – dariy tili vujudga keldi; turkiy lahjalarda gapiruvchi elatlar ham

birlashib, xalq sifatida shakllandi, eski turkiy (o‘zbek) adabiy tili ilm-fan, badiiy ijod vositasiga aylandi. Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy singari olimlar, Rudakiy, Umar Hayyom, Nosir Xusrav, Firdavsiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy kabi shoirlar xuddi mana shu davrda yetishib, olamshumul obro‘ va shuhratga ega bo‘ldilar.

Xalq orasida o‘tmish ajdodlar tarixiga, qadimgi afsonalar, rivoyat va dostonlarni qayta to‘plashga qiziqish kuchayadi. Ana shu bobolar merosiga qiziqish natijasi o‘laroq qadimgi voqeanomalar, afsonalar to‘planib, “Shohnomai mansur” nomi bilan alohida kitob holiga keltiriladi. Somoniy amirlar buxorolik shoir Daqiqiyga bu nasriy kitob asosida she’riy “Shohnoma” yozishni topshiradilar. U ming baytdan iborat “Gush-tasb” dostonini yozganda quli tomonidan o‘ldiriladi. Endi bu ishni davom ettirish ko‘hna qissalar donishmandi Firdavsiyga topshiriladi. Firdavsiy 30 – 35 yil mehnat qilib “Shohnoma” ni tugatadi. Bu orada somoniylar davlati qulab, hokimiyat g‘aznaviylarga o‘tgan edi. Shoir asarni Sulton Mahmud G‘aznaviyga taqdim etadi. Rivoyat qilishlaricha, Sulton shoirga 120 dona oltin tanga bermoqchi bo‘ladi. Lekin johil, ig‘vogar vaziri Ayoz “Son-sanoqsiz lashkarlarga kiyim-kechak, oziq-ovqat lozim bo‘lib turgan bir paytda oddiy shoirga shuncha oltin berish aqlli kishining ishi emas”, deydi. Sulton Mahmud shoirga 120 dona kumush tanga beradi. Bundan g‘azablangan Firdavsiy to‘g‘ri hammomga boradi. 60 tangani hammomchiga, qolganini esa sharobfurushga berib, Sulton Mahmudga qarshi hajv yozib, mamlakatdan bosh olib chiqib ketadi. Buni eshitgan Sulton shoirni tutib fil oyoqlari ostiga tashlab o‘ldirishni buyuradi. Firdavsiy quvg‘inda yurib, qarib-qartayib

qolganida o‘z qishlog‘iga qaytib kelib vafot etadi. Umuman, Firdavsiyning “Shohnoma”ni Sulton Mahmudga taqdim etishi bilan bog‘liq yarmi haqiqat, yarmi chin rivoyatlar juda ko‘p.

Firdavsiy “Shohnoma”si hajmi, mavzusi, obrazlari, g‘oyaviy motivlari va badiiy qimmatini jihatidan dunyodagi eng katta epik asardir. U yuzdan ortiq dostonlardan tashkil topgan bo‘lib, ularda mingdan ziyod bir-biriga o‘xshamagan obraz va personajlar tasvirlangan. Bu asar mavzu va g‘oyaviy jihatdan ham eng zo‘r asar hisoblanadi. Chunki shartli ravishda mifologiya, qahramonlik, tarixiy qismlardan iborat bo‘lgan “Shohnoma” da Firdavsiy vatanparvarlik, xalqparvarlik, tinchtotuv yashash, internatsionalizm, adolat, ma’rifatparvarlik kabi yuksak g‘oyalarni ilgari suradi. O‘zaro qonli urushlar, feodal ichki mojarolar, zulmzo‘rligni qoralagan shoir Mazdak boshchiligidagi xalq harakatiga xayrixohlik bilan qaraydi, islom g‘azovotchilari bo‘lmish arab xalifaligining bosqinchiligiga qarshi xalq-vatanparvarlik kurashini zo‘r pafos bilan tasvirlaydi. Xalq oddiy temirchi Kova boshchiligida qo‘zg‘alib, ikki yelkasidan ilon o‘sib chiqqan, insoniyatga qirg‘in keltirayotgan Zakhokni qulatib, uning o‘rniga odil Faridunni shohlikka ko‘taradi.

Xalq qahramoni Rustam butun umrini Vatan va xalqni balo-qazodan asrash, chet el bosqinchilaridan himoya qilishga sarflaydi. O‘z hayotini xavf ostida qoldirib bo‘lsa ham xalqni Yaman sehrgarlari va Mozandaron devlari qo‘lidan xalos etadi. U bu yo‘lda yetti dahshatli to‘siqni yengib o‘tadi. Yosh bahodir Bijon do‘sti Gurginning xoinligiga qaramay arman xalqini ofatdan, to‘ng‘izlar hujumidan qutqaradi. Siyovush hamisha adolat uchun, turli xalqlarning tinch yashashi uchun

kurashadi, qonli urushlar oldini aql-zakovat bilan, sulh yo‘li bilan olishga intiladi. Asardagi Zoli Zar, Rudoba, Suhrob, Gurdarz, Gev, Tus, Hojir, Gurdo-farid, Humoy, Manija singari obrazlar ham yer yuzida adolat tantanasi uchun kurashadilar. “Zol va Rudoba” hamda “Bijon va Manija” dostonlarida chinakam inter-natsionalizm g‘oyalari ilgari surilgan.

Firdavsiy “Isfandiyor”, “Shog‘od”, “O‘n ikki muhoraba” dostonlarida, ayniqsa, mamlakatning butunligiga tahdid soluvchi, o‘zaro urush chiqarish uchun bahona izlovchi shohlar, shahzoda va lashkar-boshilarni qattiq qoralaydi. Manmanlik, mansabparast-lik, xudbinlik, noshukurlik, qasoskorlik va fitnachilik Isfandiyor va Shog‘od singari shavkatli bahodirlarni bevaqt halokatga eltadi. Ularning beboshligi, kaltafahm-ligi yurt va el boshiga ko‘p kulfatlar keltiradi.

Abulqosim Firdavsiy feodal o‘rta asri sharoitida xalq qahramonligini ulug‘ladi, vatanparvarlik hamda xalqlar birdamligi g‘oyasini targ‘ib etdi. Ma‘rifat, aql-zako-vatni jaholatga qarshi qo‘ydi. Arzimagan bahonalar bilan urush chiqarishni qoralagan shoir tinchlikni olqishladi.

Firdavsiyning mangu barhayot “Shohnoma”si Sho‘ro inqilobiga qadar aslida ham, tarjimasida ham o‘zbeklar orasida mashhur va manzur bo‘lgan. Yigirmanchi asr o‘rtalarida “Shohnoma” dostonlari sujeti asosida “Zah-hoki moron”, “Siyovush” singari sahna asarlari yaratil-di. Shoirlarimizdan Hamid G‘ulom, Nazarmat, Ju-maniyoz Jabborov, Shoislom Shomuhamedovlar “Shohnoma”ning yangi she‘riy tarjimasini yaratdilar.

FIRDAVSIY HIKMATLARIDAN

Hamisha aqlingni rahnamo etgil,
Noloyiq ishlardan olisga ketgil.

* * *

Aqli bo‘l, bo‘lgin beziyon,
Hamisha tilingga bo‘lgin posbon.

* * *

Mehnat tagidadir, ey oqil, har ganj,
Ganj topmas hech kimsa tortmas esa ranj.

* * *

Hunar birla aqling birikkan hamon,
Har ish bu jahonda yurishgay ravon.

* * *

Qudratlidir kimki bo‘lsa bilimdon,
Bilimdan keksalar dili navqiron.

* * *

Nodonlikdan yomonlik keladi faqat,
Nodonga yondashma, bosmasin g‘aflat.

* * *

Ikki do‘st turarkan yelkama-yelka,
Tog‘larni ham oson ayladi tilka.

* * *

Kishiga yaxshilik qil, berma ozor,
Faqat shu yo‘lni tutgan mard-u hushyor.

* * *

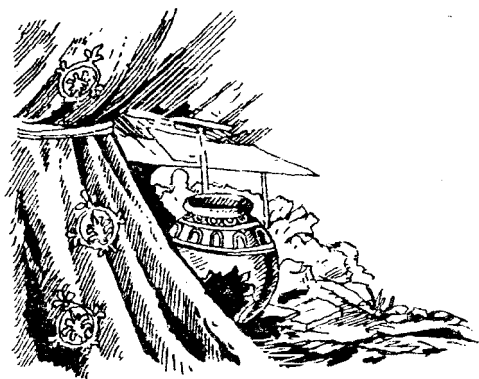
Yomonga qo‘shilma, bo‘lursan yomon,
Qarasin yuqtirar doimo qozon.

* * *

To‘g‘rilikdan kelmish hama yaxshi ot,
Egrilikdan foyda ko‘rmadi bir zot.

* * *

Shirin so‘zli bo‘l, ey sen bilimdon,
Tiling sovuq so‘z-la bulg‘atma oson.

TIBBIYOT BOBOKALONI

Shayxur-ra'is – donishmandlar ustozini nomi bilan shuhrat qozongan tabib, shoir, qomusiy bilim egasi Abu Ali ibn Sino 980 -yili Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'iladi. Otasi Abdulla mahalliy hukumat xizmatchisi bo'lgan. Ibn Sino 5 yoshga kirgach, bolani o'qitish maqsadida oila Buxoroga ko'chib boradi. Avval xususiy muallimdan, keyin madrasada ta'lim olgan Ibn Sino o'tkir zehni, favqulodda qobiliyati bilan alohida ajralib turadi. U qunt bilan mustaqil mutolaaga beriladi.

Ibn Sino o'z qo'li bilan yozgan tarjimai holida ilm o'rganish borasida chekkan zahmatlarini quyidagicha bayon etadi:

“...Keyin yana bir yarim yil ilm va mutolaaga berildim. Mantiq va falsafaning barcha qismlarini qaytadan o'qib chiqdim. O'sha keziarda men kechalari kam uxlar, kunduzlari ham ilmdan boshqa narsa bilan shug'ullanmas edim... Agar bir oz uyquga ketsam, tushimda ham o'ngimdagi o'sha masalalarni ko'rardim, ko'p masalalar yechimi tushimda ayon bo'lardi. Ana

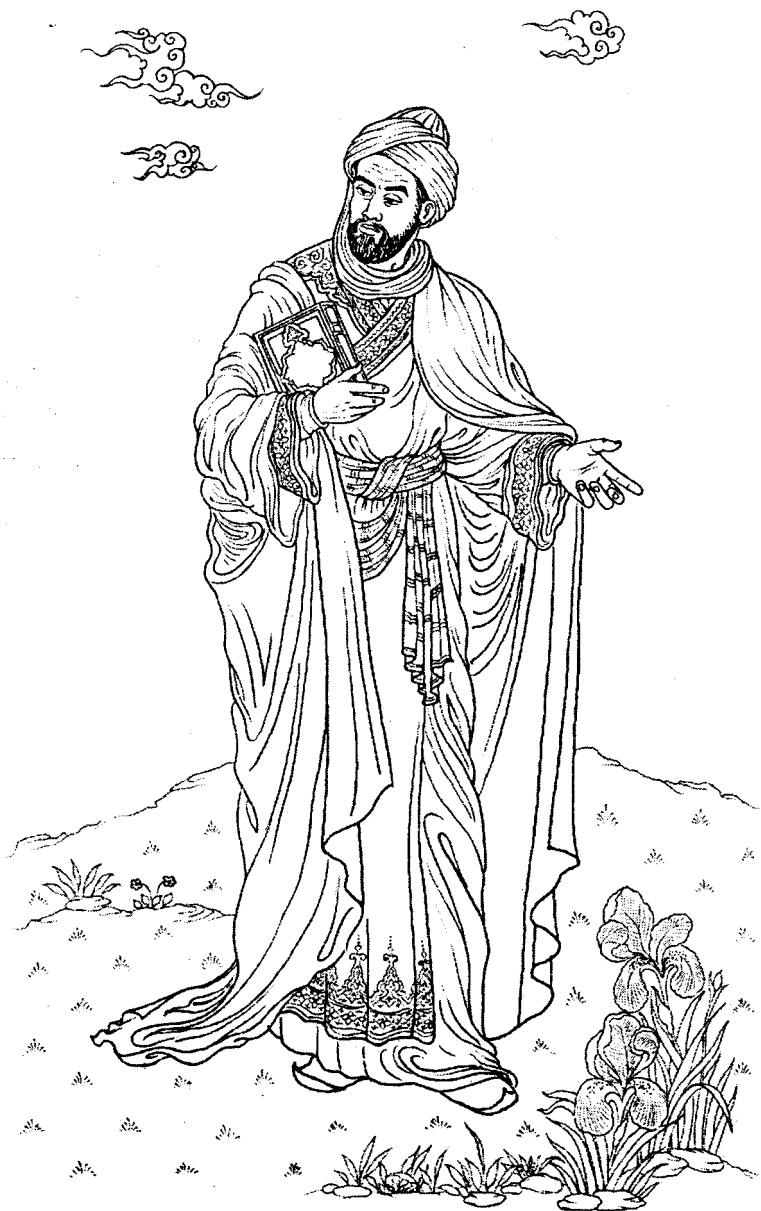
shu zaylda hamma ilmlarni mustahkam egallab oldim va ulardan inson imkoniyati darajasida xabardor bo'ldim.

Bir kuni shohdan (Buxoro amiri Nuh ibni Mansurdan) kutubxonasiga kirishga va u yerdagi tibga oid kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat so'radim. Shoh menga ruxsat berdi. Men ko'p xonalardan iborat kutubxonaga kirdim. Har bir xonada kitob sandiqlari turar, kitoblar esa ustma-ust taxlab qo'yilgan edi. Xonalarning birida arab kitoblari, she'rlari, boshqasida fiqhshunoslikka doir asarlar turardi. Shu tartibda har bir xonada bir fanga oid kitoblar to'plangan edi. Keyin bizdan oldin o'tgan kitoblar ro'yxatini o'qib chiqdim va undan keraklarini talab qildim. U yerda shunday kitoblarni ko'rdimki, ko'pchilik ularning hatto nomlarini ham eshitmagan bo'lsa kerak. Bu kitoblarni o'zim ham avval ko'rmagan edim, bundan keyin ham uchratmadim. O'sha kitoblarni o'qib, ulardan bahramand bo'ldim"¹.

O'n uchinchi asrning boshlarida ming sandiq kitob saqlangan ana shu qiroatxonani, har biri o'n mingdan ziyod kitob fondiga ega bo'lgan O'tror va Marv kutubxonalarini mo'g'ul bosqinchilar yoqib, kulini ko'kka sovurgan.

Ibn Sino mustaqil mutolaa bilan shug'ullanib, matematikani, astronomiyani, fizikani, arab va fors tillarini puxta bilib oladi. Mashhur tabib Abu Mansur Qamariydan ilmi tibni o'rganadi. 18 yoshida Ibn Sino atoqli tabib sifatida dong chiqaradi. Qo'shnisi Abulhasan Aruztoga turli bilimlarni o'rgatishga yordam beradigan "Al- Majmu'" ("To'plam") risolasini, Abu

¹Abu Ali ibn Sino. She'rlar va tibbiy doston, "Sharq" NMAK, 1981, 14 – 17-betlar. A. Irisov tarjimasi.

Bakr Baraqiyga yigirma jild keladigan “Sahovat va jinoyat haqida kitob” qo‘llanmalarini yozib beradi. Buxoro amiri Nuh ibni Mansurning oshqozon kasalini davolashga muvaffaq bo‘ladi. Lekin bu orada otasi vafot etadi. Hokimiyat tepasiga kelgan zolim shoh Sulton Mahmud raiyatparvar yozuvchi va olimlarni quvg‘in qiladi. Ibn Sino avval Urganchga, keyin Afg‘oniston va Eronga o‘tib ketishga majbur bo‘ladi. Umrining oxirigacha sargardonlikda yurib, 1037-yili Hamadon shahrida vafot etadi.

Ibn Sino umrining ko‘p qismini darbadarlikda o‘tkazganiga qaramay, muttasil ijod qildi. Dorivorlar tayyorlash, yurak kasalligi, jarrohlik kabi tibbiyot masalalariga, mantiq, falsafa, musiqa, adabiyot-shunoslik, til bilimi, tabiyot, astronomiya va boshqa sohalarga doir 150dan ortiq asar yozdi. Uning “TIB QONUNLARI” nomi bilan shuhrat qozongan asari Sharqda ham, G‘arbda ham tibbiyotda asosiy qo‘llanma hisoblangan. Olimning tibbiyotga doir kashfiyotlari, ayniqsa, turli o‘simliklardan kimyoviy yo‘l bilan dori-darmonlar tayyorlash haqidagi fikrlari hamon o‘z qimmatini saqlab kelmoqda.

Ibn Sino olim bo‘lish bilan birga iste‘dodli adib hamdir. Uning forsiy tilda yozgan she‘rlar devoni, “Donishnoma” kitobi, arab tilida yozilgan “Salamon va Ibsol”, “Yusuf qissasi”, “Qush” va boshqa qissalari bizga qadar yetib kelgan. Ibn Sino xalq og‘zaki ijodidagi termalar asosida yozma adabiyotga ruboiy janrini olib kirdi. O‘z g‘azal va ruboiylarida shoir go‘zallikni, ilm-fanni targ‘ib etadi, jaholat, zulm-zo‘rlilikni qoralaydi. Bir ruboiysida ilmda kamolot cho‘qqisiga yetishsa-da, hamon qadrlanmaganidan shikoyat qilsa, boshqa birida o‘z ilmiy qudratini ta’kidlaydi:

Qora yer qa'ridan to avji Zuhal,
Koinot mushkulin barin qildim hal.
Ko'p chigal tugunni angladim, yechdim,
Yechilmay qolgani birgina ajal.

O'z qissalarida Ibn Sino mardlik, insonparvarlik, halol-poklik, mehnatsevarlikni targ'ib qilib, munofiqlik, sergaplik, yolg'onchilik, ishyoqmaslikni, riyokor imomlarning ikkiyuzlamachiliklarini fosh etadi. Ibn Sino kishilarni ilm-fan o'rganishga, kasb-hunar egalashga da'vat etadi.

Ulug' olim va iste'dodli adibning nodir asarlari biz uchun hamisha aziz va mo'tabardir.

IBN SINO HAQIDA IKKI RIVOYAT

UZUK VOQEASI

Abu Ali ibn Sinoni chaqaloqligida cho' miltirayotganida onasi qimmatbaho uzugini yo'qotib qo'ygan ekan. U uzugini ko'p qidiribdi. Lekin hech qayerdan topa olmabdi. Keyin uni kanizak olgan, deb gumon qilib, bechora kanizakni rosa kaltaklashibdi. Kanizakni urishayotganda Abu Ali yig'lay boshlabdi, kaltaklashdan to'xtashsa, chaqaloq ham yig'idan to'xtabdi. Hamma bundan ajablanib, uzukni yo'qoldiga chiqarishibdi.

Ibn Sino tilga kirganida, birinchi aytgan gapi shu bo'libdi:

—Sizlar o'sha vaqtda kanizakni nohaq urgan edinglar. Onam meni cho' miltirayotganida uzugi tog'oraga tushib ketgan edi. U tog'orani ag'darganda uzuk ham suv bilan birga kir o'raga tushib ketgan. Mening tilim chiqmaganidan sizlarga aytoilmagan edim. Kanizakni urganinglarda yig'lab, to'xtaganlaringda yig'idan

to'xtaganimning sababi shu edi.

Shundan keyin o'rani kavlashgan ekan, uzuk topilibdi.

Bu voqeani eshitgan-u bilganlar Ibn Sino zehniga qoyil qolishgan ekan.

“MEN HO‘KIZMAN”

Buxorolik bir kishi kasal bo‘lib, “Men ho‘kizman, meni so‘yinglar”¹, deydi bo‘lib qolibdi.

Kasalning qarindosh-urug‘lari buni Abu Ali ibn Sinoga aytishibdi. Abu Ali kasalning oldiga qassob bo‘lib kelibdi va “Qani so‘yadigan ho‘kizinglar!” — deb baqiribdi. Bemor uning oldiga chopib borib, “Soyiladigan ho‘kiz menman”, — debdi. Abu Ali darrov bemorning qo‘l-oyog‘ini bog‘latibdi, so‘ng qo‘lida pichoqni o‘ynatib, bemorning biqinidan ushlab ko‘ribdi-da:

—Ho‘kizimiz semiz, demabmidilaring, bu juda oriqku, buni men hozir so‘ymayman, sal semirsin, keyin so‘yaman, — debdi.

Bemor bu gapni eshitib: “Qani menga ovqat beringlar, men semiray”, deb ovqat talab qilaveribdi.

Abu Ali ibn Sino bemorning oilasiga dori qoldirib, uni ovqatga qo‘shib bemorga berishni uqtiribdi. Uydagilar shunday qilishibdi. Natijada bemor hademay tuzalib ketibdi. Keyinchalik Abu Ali ibn Sino bemorning uyiga kelib:

—Semirgan ho‘kizinglar qani, so‘yib beray, — debdi va sog‘aygan bemorga ko‘zi tushib:

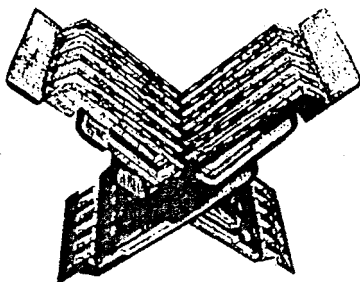
—E, ancha semiribsan-ku, endi seni so‘ysa bo‘ladi, — debdi.

¹Bu melankoliya kasali. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Ray hokimi Mahduddavla shu kasal bilan og‘rigan va uni ibn Sino davolagan.

Bemor tabibning gapidan juda taajjublanibdi va:

– Meni so‘yadiganning boshi o‘nta, tegib ko‘rchi menga, – deya do‘q uribdi.

Yig‘ilgan qarindosh-urug‘larning hammasi avvalgi voqeani eslab, xaxolab kulib yuborishibdi.

TIL BILIMINING DONISHMANDI

...Kemaga tushib Ila daryosida suzib borayotganimizda o'ng tomonda — uzoqda bir quruqlik — manzilgoh ko'zga tashlandi. Uyg'urlar yurtiga ketayotgan bo'lsakda, kemani o'sha tomonga burdik. Odamlar bizni yaxshi kutib olishdi. Keyin bilsak, bu yer Mingloq eli ekan. Hozirgacha uni hech kim bilmas edi:

Kema ichra o'ltirib,
Ila suvin kehdik biz.
Uyg'ur tomon yuzlanib,
Mingloq elin ochdik biz.

Mazkur fikr Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” (“Turkiy so'zlar devoni”) kitobida zikr etilgan. XI asrda yashab ijod etgan Mahmud Koshg'ariyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida yetarli ma'lumot saqlanib qolmagan. Uning tug'ilgan yili va vafoti sanasi ham noma'lum. Olimning to'liq ismi Mahmud ibni Muhammad Koshg'ariy. Buvasi Muhammad va otasi Husayn Koshg'ardagi Barsg'an shahridan bo'lgan.

Koshg'ariylar oilasi Balosog'unga (hozirgi Qirg'izistonning To'qmoq shahri) ko'chib kelishganda Mahmud hali yosh bola edi. Bo'lajak olim bu madaniy va ilmiy markazda qunt bilan o'qiydi, arab, fors tillarini o'rganadi. Mahmud yoshligidan xalq jonli tilidagi so'z va iboralarni, hikmatli so'z, maqollarni yozib yuradi, ularni sharhlash, ma'nosini anglashga intiladi. Ana shu qiziqish tufayli u turkiy xalqlar tarixi, tili, urf-odatlarini puxta o'rganish maqsadida butun O'rta va Kichik Osiyoni kezib chiqadi. Keyinchalik ana shu to'plagan dalillari asosida o'z davrining eng cho'ng olimi Mahmud Koshg'ariy "Javohirun-nahvi fi lug'otit turk" ("Turkiy tillarning sintaksisi qoidalari") va "Devonu lug'otit turk" asarini yozgan. Olimning birinchi asari yo'qolgan yoki hali topilmagan. Mahmud Koshg'ariyning 1076--77-yillar orasida yozilgan "Devonu lug'otit turk" asari muqaddima va lug'atdan iborat. Muqaddimada olim so'zlarning tuzilishi, turk qabilalari tabaqalarining nomini, turk tillarining bayonini beradi.

Mahmud Koshg'ariyning bu asari o'sha davrdagi O'rta Osiyo xalqlari tarixi, turmushi, madaniyati, urf-odatlari, adabiyotini o'rganishda eng noyob manbadir. "Devonu lug'otit turk"da turkiy xalqlardan tashqari fors, arab, xitoy, rus xalqlari haqida ham ma'lumot bor.

"Devonu lug'otit turk" asarida turkiy xalqlar og'zaki ijodi va yozma adabiyotiga doir 300 dan ziyod she'riy parchalar, maqollar, hikmatli so'zlar va lavhalar berilgan. Bu namunalar mavzui, g'oyaviy yo'nalishi va badiiyliги jihatidan rang-barang bo'lib, qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining ayrim lirik tur janrlarini, hatto ba'zi adabiyotshunoslik terminlari tarixini o'rganishda katta ilmiy ahamiyatga molik. "Devon"ning beqiyos qimmati yana shundaki, olim o'z asariga dunyo xaritasini

ilova qilgan. O‘z xaritasi va unda qabilalarning joylash-tirilishi haqida olim quyidagilarni yozadi: “Sharqdan boshlab har bir qabilaning turar joylarini birin-ketin tartib bilan ko‘rsatdim. Rumdan kunchiqargacha musul-mon va boshqalarni ko‘rsatdim. Rumga yaqin birinchi qabila beyenen, so‘ng qipchoq, o‘g‘uz, yaman, bosh-qirt, basmil, so‘ng qay, so‘ng abaqu, so‘ng tatar, so‘ng qirg‘iz keladi. Qirg‘izlar Chin yaqinidadir. Bu qabilalarning hammasi Rum yaqinidan kunchiqar to-monga cho‘zilgandir. So‘ng chigil, so‘ng tuxsi, so‘ng yag‘ma. Xitoy “Chin”dir. So‘ngra tavg‘ach: bu “Mochin”dir. Bu qabilalar Janub va Shimol o‘rtasidadir. Bu qabilalarning turar joylarini bu doirada ko‘rsatdim”.

Mashhur geograf olim, professor Hamidulla Hasanovning aniqlashicha, Mahmud Koshg‘ariy o‘z xaritasida yer yuzining markazini O‘rta Osiyoga – ona yurti Issiqko‘l bilan Bolosog‘un oralig‘ida bo‘lgan yer-larga to‘g‘rilagan. O‘sha davrlarda tuzilgan xaritalarda yer yuzi odatda Islom markazi Makka va Madinadan boshlanardi. Mahmud Koshg‘ariyning ana shu an’anani o‘sha davrda buzishi katta jasorat va ibratlidir.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari davr taqozosiga ko‘ra arab tilida yozilgan. Uni nemis oli-mi Karl Brekkelman 1928-yili nemis tiliga, sharqshunos Bosim Ataloy 1939-yili turk tiliga tarjima qilgan. Asar ozarbayjon tiliga ham tarjima qilingan. 1958–1963 -yil-lari esa S.M.Mutallibov uni o‘zbek tiliga o‘girdi. Mash-hur rus sharqshunosi V.V.Bartold ta’kidlaganidek, “Mah-mud hayot voqealarini, fakt va dalillarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, bilib yozgani uchun bu asar hamon o‘zining ilmiy, tarixiy, ma’rifiy qimmatini saqlab kelmoqda”.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” DAN

Eshitib ota-onangning
So‘zlarini qadrla.
Mol-u mulking ko‘paysa,
Mag‘rurlanib quturma.

* * *

Boqmas jahon sovuq so‘z,
Shilqim, yuzsiz, baxilga.
Yoqimli bo‘l, xushxulq bo‘l,
Qolsin noming ko‘p yilga.

* * *

Kulsa kishi yuzingga
Ko‘rklik bo‘lib ko‘ringil.
Shirin, ochiq so‘z so‘yla,
Yonmoq uchun uringil.

* * *

Undab ulug‘ chaqirsa,
Tezlik bilan chopib kel.
Ochlikda birga bo‘lgil,
Ne holda bo‘lsa yurt, el.

* * *

Suq odamlar mol-u mulkka intilar,
O‘limtikka tashlangandek quzg‘unlar.

* * *

Keng to‘n to‘zimas,
Kengashlik ish buzilmas.

* * *

Botir jangda, dono majlisda sinaladi.

* * *

Odobning boshi til.

* * *

Olim kishi soʻzidan olgil oʻgit,
Yaxshi soʻzlar taʼsiri dilga singar.

ELNI E'ZOZLAB

Shahar qozisi mahbusni shariatga shak keltirganlikda, dahriylikda ayblab, Xo'jai A'lamdor tog'idan tashlab o'ldirish xususida hukm chiqardi va hukmini ijro etishni ikki jallodga topshirdi. Jallodlar ikki qo'li orqasiga bog'langan mahbusni haydab tog' etagiga keldilar va gunohkorni oldinga haydab toqqa chiqa boshladilar. Tog' yo'li nihoyatda tik va tor bo'lganidan qilichlarini yalang'ochlab olgan qotillar mahbus bog'langan arqonni qo'yib yuborib, yuz mashaqqat bilan tepaga intilishardi. Shu payt balandroqqa chiqib olgan mahbus ulkan bir xarsangtoshni siljitib yubordi. Haligi tosh ikki qonxo'rni pastga surib ketdi. Mahbus bo'lsa tog'ma - tog' qochib yurib, umrining o'n besh yilini Badaxshondagi Yumg'on qishlog'i g'orida o'tkazdi. Bu kishi faylasuf shoir, ma'rifatparvar adib Abo'muiniddin Nosir Xusrav edi.

Bo'lajak shoir va davlat arbobi Nosir Xusrav 1004-yilda hozirgi Tojikistonning Qabodiyon shahrida dehqon oilasida tug'iladi. Bo'lajak xalqparvar shoir dastlab o'z ona shahrida o'qib, yaxshigina bilim oladi, keyinchalik Marvga borib, madrasada o'qiydi, mustaqil muto-

laa bilan shug'ullanadi. Nosir Xusrav falsafa, mantiq, matematika, til bilimi, astronomiya va boshqa fanlarni puxta o'rganib oladi. Bir she'rida shoir doim o'qib, hamma ilmlarni o'rganishga intilganligini quyidagicha qayd etgan:

Bilim qidirishga urdim boshimni,
Bekor o'tkazmadim umrimni bir dam...
Qaydagi eshitsam ilm-u donishni,
Eshigi tagida o'lturdim mahkam...

Ilmda kamolotga erishgan Nosir Xusrav Balx va Marv shaharlarida davlat idoralarida ishlaydi, bir necha yil Marvda soliq yig'uvchilarga boshchilik qiladi. Mana shu lavozimdalgida u shahar va qishloqlardagi mehnatkash xalqning og'ir iqtisodiy ahvolini, xonavayronligini o'z ko'zi bilan ko'radi, vijdoni qiynalib, vazifasidan voz kechadi. Shundan so'ng shoir yetti yillik safarga chiqadi. U Sharqning juda ko'p shaharlarida bo'ladi. Qohiraga ham boradi. Bu safar shoirning mehnatkash xalqqa bo'lgan mehr-muhabbatini oshirib yuboradi, u o'z davri uchun progressiv bo'lgan xalq harakatini, mavjud tuzum, hukmron sinflarga nisbatan noroziligini qo'llab-quvvatlaydi, ilg'or fikrlarni targ'ib etadi. Hukmron sinf va ruhoniylar erksevar shoirni quvg'in qiladilar, tahqir etadilar. Nosir Xusrav darbadarlikda yurib, oxiri tog'li Badaxshonning Yumg'on qishlog'idan panohtopadi. Ayrim rivoyatlarga ko'ra, shoir g'orda yashagan. Nosir Xusrav umrining o'n besh yilini Yumg'onda o'tkaib, 1088-yili shu yerda vafot etadi.

Nosir Xusravdan bizga qadar katta hajmda adabiy va ilmiy meros saqlanib qolgan. "Safarnoma", "Saodatnoma", "Ro'shnoinoma", "Hikmatlar majmuasi",

“Musofirlarning yo‘l ozuqalari”, “She’rlar devoni” shular jumlasidandir. O‘z asarlarida shoir ilm-fanni, kasb-hunar, foydali mehnatni ulug‘laydi, ilm va kasb o‘rganishni targ‘ib etadi. Ilmni baxt-saodat kaliti deb bilgan shoir donishmand va olimlarni, bilimdonlarni ta’riflaydi, kishilarni ulardan ta’lim olishga chaqiradi. Ma’rifatparvar shoir zulm va zo‘rlikni, jaholat va nodonlikni, talonchilik va tovlamachilikni qoralaydi: xalq mehnati, boyligi evaziga aysh-ishrat bilan shug‘ullanuvchi, boyluk orttiruvchi hukmronlarni tanqid qiladi.

Nosir Xusrav mehnatkash xalqni, hunarmand, binokor, dehqonlar va boshqa kasb-kor egalarini alohida ta’riflab, ularni jamiyatning moddiy ne’matlarini yaratuvchilar deb biladi:

Jahon shodligining boisi dehqon,
Uning birla ekinzor, bog‘-u bo’ston.
Bu ishdin yaxshi olamda ne bordur,
Odam nasliga bu ish yodgordir.

Nosir Xusravning “Safarnoma” asari alohida qimmatga ega. Chunki, unda adib juda ko‘p Sharq mamlakatlarning geografiyasi, tabiati, ilm-fani, arxitekturasi, turli xalqlarning turmush madaniyatiga doir qimmatli ma’lumotlar, qiziqarli voqealarni yozib qoldirgan.

Erksevar shoir Nosir Xusrav o‘zi olqishlagan xalqparvarlik, ma’rifatparvarlik hamda insonparvarlik g‘oyalari bilan hamisha bizga yaqin va mehribondir.

NOSIR XUSRAV HIKMATLARIDAN

Dono suhbatidan sira qochmagil,
Ta'sirin o'tkazar senga ham u til.

Aqlga ilm birla bergil ko'mak,
Aql bu ilmga xaridor, demak.

Aqlning oltindan ortiqligi bor,
Odam oltin bilan bo'lolmas hushyor.

Kosibdan shod-u xurram yo'q jahonda,
Hunardan yaxshi dur ham yo'q jahonda.

Kimki shogirdlikka chin dilidan shod,
Bir kuni o'zi ham bo'lg'usi ustod.

Ilm birla yetish mumkin, birodar,
Zarrachadan chiqib quyoshga qadar.

Jaholat ahli birla qurma suhbat,
Yetar har dam bu ishdan jonga zahmat.

Hamisha xalqingga mehribon bo'lgil,
Yaxshilikka tirish va omon bo'lgil.

Tutgil qarilarning qaltiroq qo'lin,
Qarigach bilursan keksalik yo'lin.

Yoshlik, telbalikni chiqar boshingdan,
Onang xizmatida bo'lgil yoshingdan.

Do'st topsang saqlag'il fido etib jon,
Do'st etagin qo'ldan chiqarma oson.

“SAFARNOMA” DAN

Iskandariya shahri Nil daryosi sohilida joylashgan. Shu yerdan Misrga kema orqali meva olib boradilar. Bu shaharda g‘aroyib bir minora ko‘rdim. Minoraning qub-basi — uchiga qandaydir bir oyna joylashtirilgan bo‘lib, o‘zidan kuchli nur chiqarardi. Rumdan, ya’ni Istanbuldan chiqib daryo orqali shu tomonga kelayotgan har qanday kema ana shu oyna qarshisiga kelgach, haligi nurda kuyib ketarkan. Rumliklar (turklar) turli hiyla va josusliklar bilan bu oynani sindiribdilar. Bir kishi sultoniga o‘sha oynani asliga keltirishni va’da beribdi. “Bunga hojat qolmadi, turklar usiz ham bizga sovg‘a-salomlar beryaptilar, ta’zim bajo keltirayotirlar”, deb javob beribdi sulton...

* * *

Tunis shahrida buqalamun nomli zarrin mato to‘qilarkan. Bu matodan tikilgan libos bir kunda bir necha tusda tovlanarkan. Bunday matoni boshqa hech bir mamlakat xalqi ishlab chiqmas ekan. Shuning uchun Tunis buqalamuni Mag‘rib-u Mashriqda shuhrat qozonibdi.

Makka shahrining havosi haddan tashqari issiq bo‘ladi. Qishda ham Makka bozorlarida tarrak, bodring, bodinjon (pomidor) ko‘rdim.

BILIMLAR XAZINASI

O‘n birinchi asrning o‘rtalariga kelib hozirgi Farg‘ona vodiysi va Qashqar yerlarini o‘z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati vujudga keladi. Bu davlat nihoyasida yashovchi elatlarning ko‘pchiligini turkiy shevalarda so‘zlashadigan urug‘lar tashkil qilardi. Qoraxoniylar feodallar bu tilni o‘zaro so‘zlashuv quroli, ilm-fan, badiiy ijod tili sifatida joriy qiladilar. Hokimlar turli qishloq va shaharlardan olimlar, ijodkorlarni saroylarga yig‘ib, ularni shu tilda ijod etishga undar edilar. Natijada X – XII asrlarda Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yasaviy kabi bir necha san‘atkorlar yetishib chiqib, turkiy tilda ijod etdilar va uning taraqqiyotiga munosib ulush qo‘shdilar.

O‘z davrining qomusiy bilim sohibi, davlat arbobi Yusuf Xos Hojib ana shu turkigo‘y ijodkorlarning peshqadamidir. Yusuf 1020-yili Qoraxoniylarning markaziy shahri Bolosog‘unda ziyoli oilasida dunyoga keldi. Bolosog‘un Sharq bilan G‘arb o‘rtasidagi savdo yo‘li ustida joylashgani uchun savdo-sotiq, hunarmandchilik, ilm-fan ancha taraqqiy etgan, ko‘plab maktab

va madrasalarga ega bo'lgan shahar edi. Yusuf ana shu madaniyat o'chog'ida voyaga yetdi, arab, forsiy til va undagi adabiyotlarni puxta o'rgandi, falsafa, mantiq, matematika va boshqa bilimlarni mukammal egalladi, davlat ishlari, idora qoidalari bilan qiziqdi. Sharq donishmandlarining bu boradagi fikr-mulohazalarini kuzatdi. Yusufning hayoti va ijodiy yo'li haqidagi ma'lumotlar juda oz. U 1069-yili "Qutadg'u bilig" ("Saodatga eltuvchi bilim") asarini Bolosog'unda yoza boshlaydi va 1070-yili Qashqarda tugatib, hokim Bug'roxonga taqdim etadi. Kitob Bug'roxonga ma'qul bo'ladi va u Yusufga "Xos Hojib" unvonini beradi. O'shandan boshlab shoirni Yusuf Xos Hojib deb atay boshlaydilar. Manbalarda, tadqiqotlarda Yusuf Xos Hojib umrining oxirgi yillarini qanday o'tkazganligi haqida boshqa ma'lumotlar yo'q.

Yusuf Xos Hojibning hayoti hamda uning "Qutadg'u bilig" dostoni V. Radlov, S.Ye.Malov, A. Fitrat, A.A.Valitova, N.M.Mallayev singari yirik olimlar tomonidan ancha puxta o'rganilgan. Filologiya fanlari kandidati K.Karimov Namangan, Hirot-Vena, Qohira nusxalarini uzoq yillar jiddiy qiyosiy o'rganib dostonning tanqidiy matnini nashrga (1971) tayyorladi. Asarning to'la ruscha tarjimasini ikki marta nashr etilgan. Bundan tashqari, "Qutadg'u bilig"ning poetikasi, til xususiyatlariga bag'ishlangan kandidatlik dissertatsiyalari ham yoqlangan. Shuni ham mamnuniyat bilan qayd etish kerakki, iste'dodli yosh olim Boqijon To'xliyev dostonning bolalarbop ixcham nusxasini yaratdi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, doston muqaddimasida shoir "Qutadg'u bilig"ni 50 yoshida, ya'ni 1069–70-yillar orasida yozib tugatgani haqida ma'lumot beradi:

Tegurdi manga elgi ellik yashim
(Ellik yoshim menga qo'lini tegizdi),
O'qir oltmish menga emdi manga kel teyu
(Endi oltmish menga kel deya chorlayotir),

Yil altmish iki erdi to'rt yuz bila,
Bu so'z so'zladim man tutub jan sura.
Tugalo'n sakkiz oyda aytim bu so'z,
O'zurdim, azirdim so'z evdim tera.

Asarda shoirning hayoti va ijodiy faoliyati haqida bundan boshqa aniq bir ishora yo'q. "Qutadg'u bilig" turkiy tilda yozilgan ilk didaktik doston, pandnomadir. Muqaddima hamda xotimadan tashqari 73 bobdan iborat bo'lgan bu asarda shoir axloq-odob, ilm-ma'rifat, bola tarbiyasi, jamoat joylarida o'zini qanday tutish, so'zning ahamiyati va qadri, mehmondorchilik qoidasi, turmush tarzi, inson ma'naviy olamining ko'p masalalari xususida bir ma'rifat jarchisi sifatida fikr yuritadi. Yusuf Xos Hojib dostonida markazlashgan davlat uchun kurash, donishmand, adolatli hukmron g'oyasini ilgari suradi, xalq va davlat, davlat boshlig'i va fuqaro, olimlar va hokim, qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqalar, hukmron tabaqalarning hokimiyat, xalq oldidagi burchi haqida davri uchun g'oyatda progressiv bo'lgan ijtimoiy-falsafiy mushohadalar yuritgan: dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlarni jamiyatning moddiy ne'matlarini yaratuvchi toifalar sifatida alohida ta'riflagan. Firdavsiy, Ibn Sino, Beruniy, Nosir Xusrav an'alarini davom ettirgan Yusuf Xos Hojibning mazkur asarida matematika, astronomiya, geografiya, falsafa, mantiq, siyosat, tibbiyot, tush ta'birini aytish, xullas, o'sha zamonning barcha bilim-

lariga doir fikrlarni uchratish mumkin. Bu esa Yusufning chuqur va keng bilimli bir san'atkor ekanligini ko'rsatadi.

Asarning ayrim boblaridagi mulohaza va qaydlar sinchiklab kuzatilsa, Yusuf Xos Hojib umrining so'nggi yillarini xor-zorlikda o'tkazganligini ilg'ab olish qiyin emas. Jumladan, "Kitob egasi Yusuf Ulug' Hojib o'ziga pand beradi", "Zamona buzuqligini, do'stlar jafosini aytadi" boblarida shoirning moddiy ahvoli, yashagan ijtimoiy hayoti haqida jiddiy fikrlar bor. O'quvchilarda to'la tasavvur hosil qilish maqsadida "Qutadg'u bilig"ning Q. Karimov hozirgi adabiy tilga tabdili bilan nashr etgan nusxasidan o'sha o'rinlarining mazmunini keltiramiz:

Turayin, borayin, olamni kezayin,
Vafoli kim ekan olamda, qidirayin...
Vafo qahati bo'ldi, dunyo jafu bilan to'ldi,
Vafo kimda ekan, men ozroq so'rayin.
Agar men birorta vafoli, saxiy odamni topsam,
Yelkamga ko'tarayin, yuzimga surayin,
Agar men vafoli odamni topa olmasam,
Yovvoyi kiyik bilan tiriklik qilayin.
Yemishim o't bo'lsin, ichishim yomg'ir bo'lsa bas,
Qumtepada tunayin, qop to'n kiyayin.
Yo men vahshiy bo'lib, biyobonlarda yugurib,
Odamlardan yiroqlashayin, olamdan yo'qolayin.
Bu ham yetmaydigan bo'lsa, dunyoni mutlaq tark
etdim,
Daryodek oqayin, to'zondek to'zayin.
(Ey) egam, mungga giriftor bo'ldim, vafosizlarga
duch keldim,
Vafoli kim ekan, sevikli jonni bag'ishlayin.
Odamning oti qoldi, kishilarning (yaxshi) fe'li ketdi,

Bu fe'l qayerga ketdi, ketidan men (ham) borayin.
Dunyoda mehribon odam yo'q, (anchayin)

qidirdim,
Mehrsiz(lar)ga ko'nglimni qanday qilib bog'layin.
Kimni o'zimga ko'zdek yaqin tutgan bo'lsam,
Shaytondek dushman bo'lib chiqdi, shaytonni nima
qilayin.

Kimni sevgan bo'lsam, shirin jon kabi tutdim,
Undan jaf o'ldi, bas, kimni sevayin.

Shundan so'ng shoir eng sevikli kishilari, yor-u
birodarlari, qarindosh-urug'lari, osh-tuzini ichganlar
ham undan yuz o'g'irganlarini birma-bir sanab o'tib,
chin odam topa olmay yolg'iz iztirob chekayotganini,
odam ham, olam ham buzilganini bayon qiladi:

Hamma ezgu(lar) o'ldi(lar), (ezgu) qonun-qoida,
odatlarni o'zlari bilan olib ketdilar.

Odam(lar)ning eng pasti qoldi, qanaqa ezgu topayin.

Ushbu qomat kerib yurganlar barchasi odam bo'lsa,
Ular (ya'ni, o'tganlar) farishta ekanlarmi,
qayerdan bilayin.

Ular o'lib ketdilar, men bular bilan qoldim,
Qanday yurayin, qaysi fe'lim bilan yarayin.

Men qancha so'zlaganim bilan baribir so'z
tugamaydi,

Mana shunchasi bas, yana so'zing nimasi, ko'zdan
g'oyib bo'layin.

O'zim uchun bundan yaxshiroq hech narsa
topmadim.

Qishloq, shaharni tark etayin, odamlardan
yiroqlashayin.

Otimni bilmasinlar, o'zimni ko'rmasinlar,

Izlab topmasinlar, so‘zimni tugatayin.
Chayondek chaqadilar, chivindek so‘radilar,
Ko‘ppakdek qopadilar, qaysi birini urayin.
Jabr-u jaf o barchasi menga tegmasin,
Tuban, bevafo(lar)dan chetroqda yurayin.

Ko‘rinib turibdiki, shoir mavjud ijtimoiy muhitdan, zamondan, o‘zi mansub bo‘lgan ijtimoiy tabaqalardan qattiq shikoyat qilmoqda. Aftidan, Yusuf Xos Hojib hayotining so‘nggi yillari markazlashgan Qoraxoniylar davlati parchalanib, o‘zaro feodal urushlar avj olib, oldingi hukmronlar quvg‘in qilingan bir davrga to‘g‘ri kelgan. Chunki yuqoridagi parchalarda muallif zulm-zo‘rlik kuchaygan, vaf o va sadoqat, osoyishta turmush, do‘stlik qahati bo‘lgan zamona “Chayondek chaqadigan”, “ko‘ppakdek qopadigan” kishilar bilan to‘lgan davr haqida gapirmoqda. To‘g‘ri, o‘tmishdagi barcha gumanist san‘atkorlar ham charxning kajraftorligi-yu zulm-zo‘rlik, vafosiz, beoqibat do‘stlardan zorlanishgan, mavjud tuzum illatlarini qattiq tanqid qilganlar. Lekin Yusuf Xos Hojibdagi shikoyat boshqacha. Shoir o‘tmish, osoyishta davrni, qo‘ldan ketgan mavqeini qo‘msamoqda, marhum maslakdoshlarini izlamoqda. Demak, bu davrda Yusuf Xos Hojib mansabdan ketib, barcha imtiyozlardan mahrum bo‘lgan. Endi hech kim uni nazar-pisand qilmaydi, tahqir etadi, kamsitadi, ba‘zi yaqinlari, do‘st deb yurganlari ham dushmanlik qiladilar. Shuning uchun u o‘zi yashayotgan muhitni rad etadi, dasht-u sahrolarga bosh olib chiqib ketgisi keladi. Bunday hayotdan o‘limni afzal ko‘radi. Adabiyot tarixida bu xildagi faktlar ko‘p uchraydi. Chunonchi, yuz elining yuqori tabaqalaridan bo‘lmish Turdi Farog‘iy Abdulaziz dar-

gohida xizmatda ekanida katta obro'ga ega edi. Hokimiyatni Subhonqulixon egallagach, shoir saroydan chetlashtiriladi. Endi barcha do'stlari, qarindosh-urug'lari Turdidan yuz o'giradi. Shoir xalq tomoniga o'tadi, qo'zg'olonlarda ishtirok etadi, zulm-zo'rlik, nomardlikni la'natlab, o'zbek elatlarini birlikka chorlaydi. Belidan kuchi, ko'zidan nuri, hunaridan baraka ketgach, Mujrim Obidning urug'-aymoqlari ham, bir o'g'il, besh qizi va xotini ham unga qayrilib boqmay, shoir darbadarlikda umr kechirgan.

Yusuf Xos Hojib ham mansab-martabadan mahrum bo'lgach, feodal zodagonlar nazaridan qolgan, oldingi samimiylik, odamiylikdan asar ham yo'q. Natijada shoir "mudom mung chekib", hasrat-nadomatda, hayotdan qat'iy norozilikda yashagan.

Bas, shunday ekan, Bug'roxonga taqdim etilib, Xos Hojiblik mansabiga sazovor qilgan "Qutadg'u bilig" tarkibiga bu shikoyatnoma qanday qo'shilib qoldi, degan savol tug'iladi. Bizningcha, asarning bir nusxasi shoir tasarrufida bo'lgan. Hayotining g'am-hasrat to'la kunlarida kitobi unga hamdam-u hamroh bo'lgan. Ana shu paytlarda asarning oxiriga hasbi hol xarakteridagi mazkur bobni ilova qilgan.

Dostonning hozirgi qo'lyozmalari shoir qo'lidagi dastxatdan ko'chirilgan nusxalar bo'lishi kerak.

YUSUF XOS HOJIB HIKMATLARI

Bilimni buyuk, o'quvni ulug' bil,
Bu ikki narsa insonni ulug'laydi.
Zakovat qayerda bo'lsa ulug'lik bo'ladi,
Bilim kimda bo'lsa buyuklik bo'ladi.

* * *

So‘zingga ehtiyot bo‘l, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot bo‘l, tishing sinmasin,
Sen o‘zingga esonlik tilasang,
Tilingdan yaroqsiz so‘zingni chiqarma.

* * *

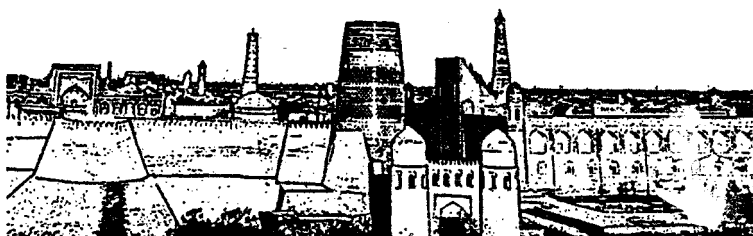
Bilib so‘zlasa, so‘z donolik sanaladi,
Nodonning so‘zi o‘z boshini yeydi.
So‘zni ko‘p so‘zlama, bir oz ozroq so‘zla,
Tuman so‘z ma’nosini bir so‘zda ko‘zla.

* * *

Kishi ikki narsa bilan aslo qarimaydi,
Biri — ezgu xulqi, biri — ezgu so‘zi.

* * *

Shoshqaloqlik — barcha adashgan kishilar ishi,
Ehtiyotkorlik — barcha ezgu kishilar ishi.

XORAZM FAXRI

Har galgidek bugun ham Mahmud oʻrnidan koʻzini uqalab turdi-da, onasining “Yuz-qoʻlingni yuvib, nonushta qil, oʻyin qochmaydi”, deyishiga qaramay, varragini olib tomga chiqib ketdi. Hur-hur esayotgan bahor shabadasi birpasda varrakni osmonga koʻtardi. Varrak havolab yuqorilagan sari, Mahmud uni yanada balandga chiqarmoqchi boʻlib orqasiga tisarilaverdi. Nogohoniy chinqiriq onani hushyor torttirdi: ne koʻz bilan koʻrsinki, varrak allaqayoqlarga uchib ketgan, Mahmud esa tomdan qulab, ingrab yotardi. Onaning dod-voyiga qoʻni-qoʻshnilar toʻplanishdi. Bolani koʻtarib uyga olib kirdilar. Bu orada otasi Abulqosim ham yetib keldi. Tabib chaqirdilar. U oyoqning singanini aytib, albatta jarrohlik muolajasi zarurligini uqtirdi. Jarroh kelib muolaja qildi: jarohatni ochib, suyak zarrachalarini olib tashladi, asosiy suyaklarni oʻrniga solib, malham qoʻyib, taxtakachladi... Jarohatlar tuzaldi-yu, ammo Mahmud oqsoq boʻlib qoldi.

Bu sho‘x-shaddod bola keyinchalik Zamaxshariy taxallusi bilan o‘zbek madaniyati tarixiga kirib, o‘z zamonasining ulkan ijodkorlari safidan o‘rin oladi.

Mahmud Zamaxshariy Ko‘hna Urganch yaqinidagi Zamaxshar shaharchasida dunyoga kelgan. Nogiron bo‘lib qolganiga qaramay, Urganch va Buxoro madrasalarida tahsil ko‘rib, mustaqil mutolaa bilan shug‘ullangan. Urganchda Zamaxshariy mashhur tilshunos Abumuzar ibni Jarir Zabbiy Isfahoniydan ta‘lim olib, til, falsafa bo‘yicha mukammal savod chiqaradi. Buxoro madrasalarida o‘qib yurganida esa, Nosir Xorisiy, Abusa‘d Zokoniyy, Abulxattob ibni Abulbatir singari zamonasining mashhur olimlaridan saboq oladi; xattotlikni puxta egallab, odamlarga kitoblardan nusxa ko‘chirib berib tirikchilik yuritadi. Tahsildan so‘ng Isfahon va Xurosonga safar qiladi. Zamaxshariy bir oz vaqt Marvda Saljuqiylar saroyida xizmatda bo‘lgan. 1118 – 1119-yillar og‘ir kasallikka chalingan Zamaxshariy tuzalgach, davlat xizmatini tark etib, arab mamlakatlari bo‘ylab sayohatga chiqadi: bir necha yil Iroq va Arabiston yarim orolida yashab, yerli xalqlarning tili, turmush tarzini, ilm-fani, madaniyatini o‘rganadi: xalq jonli tili, arab adabiyoti bilan qiziqadi. Zamonasining zabardast, fidoyi olimi Mahmud Zamaxshariy i 144-yili vatanida vafot etadi. XIV asrda yashagan arab sayyohi Ibni Batuta Zamaxshariyning maqbarasini ko‘hna Urganch yaqinida ko‘rganligini yozib qoldirgan.

Zamaxshariy til bilimi, tarix, geografiya, adabiyotshunoslik, etnografiya, axloq-odobga doir 50dan ortiq asar yozgan. U iste‘dodli shoir ham bo‘lgan, g‘azal, qasida, noma, qit‘alarini to‘plab, alohida devon tuzgan. She‘rlarida Zamaxshariy ko‘proq dunyoning moddiyligi haqida falsafiy mushohada yuritadi, kitobxonga

axloqiy masalalar xususida pand-nasihatlar beradi. Olim asarlarining 30dan ortiq turli davrlarda ko‘chirilgan nusxalari bizgacha yetib kelgan. Olimning “Al-qustos fil-aro‘z” (“Aruz o‘lchovi”), “Nasoyih-ul-kibor” (“Ulug‘lar nasihati”), “Asos-ul-balog‘a” (“So‘zamollik asoslari”) kitoblari Sharq she‘riyati nazariyasini, adabiy-estetik qarashlar tarixini, til tarixini, axloqiy-ta‘limiy fikrlar takomilini o‘rganishda hamon o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Zamaxshariy “Muqaddimatul adab” (“Nafis adabiyot muqaddimasi”) asarini xorazmshoh Alovuddin Abul Muzaffar topshirig‘i bilan yozgan. U arab grammatikasi, shevashunosligiga doir o‘nlab risolalar bitgan, lug‘atlar tuzgan. Olimning “Amoul avdiya val jibol” (“Vodiy va tog‘ nomlari”) kitobi qadimgi Arabiston va Iroq mamlakatlari geografiyasi hamda xalqlari turmush tarzlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Buyuk vatandoshimiz Zamaxshariyning asarlari barcha zamonlarda Sharqu G‘arb xalqlari orasida shuhrat qozongan. Shuning uchun uni ilm-adab ahli “Xorazm faxri”, “Jorulloh”, “Ajam va Arab olimlarining ustodi”, “Ustod-ul Arab va Ajam” singari nomlar bilan e‘zozlashgan. Abusaidi Sam‘oniy – Marvaziy (1113–1167), Yoqut Hamaviy (1179–1227) kabi olimlar “Nasabnoma”, “Adiblar haqida to‘plam” asarlarida Zamaxshariyini “adiblar peshvosi” deb ta‘riflaganlar. Buyuk bobomiz Alisher Navoiy “Sab‘ai sayyor” (“Yetti sayyoh”) dostonining ustozlari Abdurahmon Jomiy ta‘rifiga bag‘ishlangan bobida Zamaxshariyini eslab o‘tadi:

Arabiyatda dars aning viridi,
Ibni Hojib kamina shogirdi,
Ibni Hojib demayki, Jorulloh,
Oncha tafsir ishinda yo‘q ogoh.

(Arabchadan dars berish uning doimiy ishi, Ibni Hojib unga kamtarin shogird, Ibni Hojibgina emas, hatto Jorulloh ham arab grammatikasida unga tenglasha olmaydi).

Zamaxshariyning adabiyotshunoslik, tilshunoslik va axloq-odobga doir asarlari bizga hamisha hamdam-u hamrohdir.

ZAMAXSHARIY HIKMATLARIDAN

Insonning kiyimiga qarama, bilimiga qara.

Agar tilingni tiymasang, jilovingni dushmaningga berib qo'lasan.

Aqlli g'ofilning holi nodon g'ofilning umriga siltov bo'ladi.

* * *

Urishqoq va janjalkash kishi xafalik bilan shodlik orasida yashaydi.

* * *

Yaxshilik bilan inson kamoli,
Ani qilurgacha yo'qdir majoli.

* * *

Quyosh nuri berkitilmaydi,
Haqiqat sham'i so'nmaydi.

* * *

Vijdonli kishi xavfdan xoli yashasa,
Xiyonat qiluvchi kishi behalovat yashaydi.

* * *

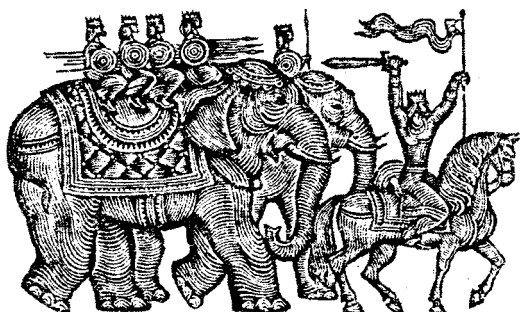
Savdogarning shuhrati choʻntagida.

* * *

Chayqovchi — ovchi iti.

* * *

Xatolar qilishda ovoralardir,
Xato — alar tushgan arobalardir.

JASORATLI ADIB

Xorazmshoh Otsiz markaziy hokimiyat boshlig'i Sulton Sanjarga nisbatan doimiy adovatda bo'lib, ba'zan isyon ko'tarar, qirg'inbarot urushlar keltirib chiqarar edi. Ana shu mojarolarning oldini olish maqsadida va viloyatdagi voqealarni markazga yetkazib turish uchun Sanjar olim va shoir Adib Sobirni Xorazmshoh dargohiga elchi sifatida yo'llaydi. Otsiz shoimi yaxshi kutib oladi. Bu orada Xorazmshoh ikki tajribali josusni maxsus tayyorgarlikdan so'ng Sanjarni o'ldirish, hech bo'lmasa shahardagi ahvolni bilib kelish uchun Marvga jo'natadi. Josuslarni yaxshi tanigan Adib Sobir suratlarini chizib, bir kampirning mahsisi qo'njiga joylab Sanjarga yo'llaydi. Sulton Sanjar ana shu rasmlarga qarab shahar chetidagi saroylardan birida josuslarni tutib qatl ettiradi.

G'oyatda puxta o'ylangan bu tadbirning fosh bo'lishi sababini Xorazmshoh jiddiy taftish etadi va saroyida yagona suratlash Adib Sobir ekanligini aniqlab, shoirni hibsga oladi va oradan ko'p o'tmay — yarim tunda ko'kragiga tosh bog'latib, Amudaryoga cho'ktirib yuboradi. Bu fojia 1147-yilning kuz oylarida yuz beradi.

Davlat arbobi darajasiga yetgan oddiy kosib farzandi Adib Sobir Termiziy 1089-yili ko'hnada Termizning Duoba gazarida hunarmand ziyoli Adib Ismoil xonadonida dunyoga keldi. Bo'lajak shoir shahar maktablarida o'qiydi. Adib Ismoilning o'zi shaxsan bolasining tarbiyasi bilan shug'ullandi: barcha diniy va dunyoviy bilimlarni o'rgatdi. Onasi Sadoqat otin ham o'g'lining tarbiyasiga alohida e'tibor berdi. Adib Sobir 10–11 yoshida she'rlar mashq qila boshladi. O'g'lidagi iqtidorni sezgan Adib Ismoil uni Hirot madrasasiga o'qishga yuboradi. U madrasada ilm o'rganish, she'r mashq qilish bilan jiddiy mashg'ul bo'ldi: falsafa, mantiq, astronomiya, matematika singari bilimlarni qunt bilan o'zlashtirdi. Madrasa xatmidan so'ng Adib Sobir Termizga qaytadi.

Bu orada Adib Ismoilning yaqin do'sti, "Xuroson raisi" deb nom chiqargan ma'rifatli donishmand, ilm-adab ahlining homiysi Abulqosim Ali Adib Sobirni o'z huzuriga da'vat etadi. Va nihoyat 22 yashar shoir 1100-yili Nishopurga qarab safarga o'tlanadi. Abulqosim Ali binni Ja'far o'z davrining taniqli davlat arbobi bo'lishi bilan birga matematika va astronomiya bilan muttasil shug'ullanardi. U markaziy hukumatdan madad olib, Umar Xayyom va Imom Muzaffar Isfizoriy yordamida rasadxona qurdirgan edi. Ana shu ilmiy markazda Adib Sobir ham ishladi va o'zining tabiiy fanlarga bo'lgan maylini takomillashtirdi. Adib Sobir Abulqosim Ali siymosida ma'rifat homiysi, ajoyib jasoratli olimni ko'rdi va shuning uchun ham uni madh etib qasidalar bitdi.

Adib Sobirning kundan-kunga martabasi oshib, shuhrati chor atrofga tarqala boshlaydi: Sayqaliy va Nasimiy nomli shoirlar bilan yaqindan do'stlashadi, Buxorodan kelgan yosh shoir Zargar Javhariyga

ustozlik qiladi. Muizziy Nishopuriy, Sa'di Salmon singari mashhur san'atkorlar bilan hamkor bo'ladi. Ammo laganbardor shoirlar, shuhratparast amaldorlar shoirning hokim oldidagi obro'-e'tiboriga baxillik qiladilar: uning imzosi bilan "Xuroson raisi" Abulqosim Alini badnom qiladigan hajviya yozib tarqatadilar, nufuzli amaldorlardan Aminalmulk bilan shoir o'rtasida janjal chiqaradilar. Natijada Adib Sobir mirzolikdan haydalib, mol-mulki, qarorgohi musodara qilinadi. Shoirning ahvoli kundankunga yomonlashadi, bu tuhmatlardan qutqarish haqidagi dodiga hech kim quloq solmaydi, hayoti xavf ostida qoladi. Faqat 1125-yili yaqin do'stlari yordamidagina Termizga qaytishga muvaffaq bo'ladi. Ammo Adib Sobirni Ravon shahriga badarg'a qilishni mo'ljallab qo'ygan Aminalmulk uning vataniga ketganidan darg'azab bo'ladi va tezlikda shoirni surgun qilish haqida shahar hokimiga chopar jo'natadi. Adib Sobirning oila, vatan huzuridagi osoyishta damlari uzoqqa cho'zilmaydi. U Ravonga majburiy mahbus sifatida ketadi. Faqat 1127-yildagina hajga borish bahonasi bilan Arabiston sari yo'l olib, tutqunlikdan ozod bo'ladi. To'rt yil davomida Arabiston shaharlarini kezib chiqadi, Isfahonda bo'lib, shoir Imodiy bilan uchrashadi, qaytishda Nishopurga tushadi. Abulqosim Ali uni afv etib, vataniga qaytishga ruxsat beradi. Bu yillar Adib Sobir Sanoi G'aznaviy, balxlik Rashididdin Votvot, Anvari, Abulvose' Jabaliy, Nizomiy Aruziy Samarqandiy singari zamon shoirlari bilan yaqindan aloqa bog'lagan, ustoz shoir sifatida ular tomonidan e'tirof etilgan edi.

XII asrning 40-yillariga kelib Sulton Sanjar boshchiligidagi Saljuqiylar davlati zaiflasha boshladi. Bundan foydalangan viloyat hokimlari Sanjarga qarshi isyon ko'tarar, mustaqillikka intilar edi. Jumladan, Xorazm

shoh Otsiz ham 1141-yili Sulton Sanjar Balxdaligida Marvga hujum qilib, ko'p qirg'inlar uyushtirgan edi. Bir yildan so'ng Sulton Sanjar katta qo'shin bilan Xorazmga yurish qiladi, mag'lubiyatga uchragan Otsiz tavba-tazarru qiladi va Sanjarga so'zsiz itoat qilish haqida qasamyod etadi. Sulton bu hiyla ekanligini bilardi va Otsizning har bir harakatidan xabardor bo'lib turish uchun Xorazmda elchixonona ochadi. Ko'p maslahatlardan so'ng, Abulqosim Alining ko'rsatmasi bilan Adib Sobir Xorazmga elchi qilib yuboriladi. Natijada uning bu faoliyati fojia bilan tugaydi.

Adib Sobir g'oyatda donishmand, serg'ayrat, tinib-tinchimagan ijodkor bo'lgan. Turli fitna, ig'vo, tahqir va haqoratlarga qaramay 37 yil davlat idoralarida ishladi, qaynoq hayot bag'rida bo'ldi, zamonasining barcha ziddiyatlarini o'z ko'zi bilan ko'rdi.

Shuning uchun shoir ijodining yetakchi g'oyaviy motivini davr illatlarini tanqid qilish tashkil etadi. U viloyat va markaziy hukumat idoralarida ishlashiga qaramay zolim, fitnachi, ishratparast, sharobxo'r feodal-larni, munofiq ruhoniylarni fosh etuvchi she'rlar bitardi. Jumladan, Termiz hokimi zolim, johil va mayparast Amir Axti kirdikorlarini ro'yrost tanqid qildi. Axti sharob tiqilib o'lganida hajviy she'r yozdi. Bu she'r Termiz xalqi orasida og'izdan-og'izga ko'chib yurdi. Adib Sobir g'alamislardan aziyat chekkanida, o'ziga o'xshash ko'p ilm-adab ahlining xor-zorlikda, e'tiborsizlikda kun kechirayotganlarini his qilganida iztirob to'la, dardli dilning fig'oni ufurib turuvchi, teskari aylanuvchi falakni la'natlovchi she'rlar bitdi:

Umidim yo‘q zamonda yaxshilikdan,
Umid birla va lekin o‘tdi umrim.
Razillardan bo‘shalsa, yaxshi olam,
Saxiylardan bo‘shabdur endi bilsam.

Lekin Adib Sobir she‘rlari faqat tanqidiy ruh, zamondan shikoyat ohangi bilan sug‘orilgan emas. Shoir chinakam insoniy muhabbat, shodlik va go‘zallik shaydosi. Uning aksariyat she‘rlari sof ishqni kuylashga, inson ruhiy kechinmalarini, tabiat jozibasini bog‘-u rog‘lar, gul-u gulzorlar nafosati bilan uyg‘un tasvirlashga, kitobxon qalbida ona – Vatanga, ko‘hli olamga mehr uyg‘otishga bag‘ishlangan. Adib Sobirning talaygina g‘azallari peyzaj lirikasining mumtoz namunasi hisoblanadi:

Bahor gul shoxida ming turli ohang aylagay bulbul,
Aning ohangi birla shodlikni beshumor ayla.
Sening bazming qizitgay soz-u may, sozanda-yu yalla,
Yig‘ishga to‘rtovin albatta qat‘iy ixtiyor ayla.

Ko‘p jabr-u jafolar chekkan Adib Sobir hamisha shodlikni kuyladi, yaxshilikka intildi, hur onlarni qo‘msab yashadi, she‘rlarida hayotga, kelajakka ishonch ohangi yangradi:

Nihoyat tunimiz ulanar tongga,
Yulduzimiz porlar sharaf burjida.

ADIB SOBIR TERMIZIY HIKMATLARIDAN

Erur davot, o‘g‘il, davlat yarog‘i,
Dag‘al davlatni unga rom qilg‘il.

Davotdan davlat etmoq xohlasang gar,
“Alif”ni sen payvandi “lom” qilg‘il.
Davot topdi qalamdan nomdorlik,
Qalam tut, ya’ni shuhrat nom qilg‘il.

* * *

Yomon niyatli bo‘lma el haqida,
O‘zingga bu ishing so‘zsiz ziyondir.
Kishi yaxshilik har kimga qilsa,
Bu maydon ichra u sohibqirondir.

* * *

Tiriklikday emas hech qaysi ne‘mat,
Tirik har zot uni xurram kechirgay.

XAMSACHILIK KASHSHOFI

Bahrom Go‘r shikorga chiqqanida o‘z mahoratini namoyish qilish uchun yonidagi malikadan uzoqda ko‘ringan kiyikni qanday otib berishni so‘raydi. Malika “Bir o‘q bilan qo‘lini qulog‘iga mixla, ikkinchisi bilan bo‘g‘izla”, deydi. Bahrom bir o‘q bilan ohuning qulog‘ini nishonga oladi. Jarohatlangan qulog‘ini qashlayotgan kiyikning oyog‘ini ikkinchi o‘q bilan qulog‘iga “mixlaydi” va hunariga baho istaydi. Qiz bo‘lsa, “Bu yerda hech qanday sir, mahorat yo‘q, bu mashqning mahsuli”, deydi. G‘azablangan Bahrom suyuqli qizni sahroda qoldiradi va bir sardorga o‘ldirib yuborishni buyuradi. Shoh ketgach oqila ayol “Shoh g‘azabidan shunday qildi, keyin afsuslanadi. Sen meni bir pana manzilga eltib qo‘y”, deb bo‘ynidagi durdan bir donasini sardorga beradi. Haligi xizmatkorning shahar chetida ulkan bog‘i bor ekan. Sardor raqqosa, sozanda qizni o‘sha yerga eltibdi va uning iltimosiga ko‘ra 60 zinali bir ayvon quribdi. Qiz har kuni yangi tug‘ilgan bir buzoqni o‘sha zinalardan yuqoriga ko‘tarib chiqib, olib tusharkan. Buzoq novvos bo‘lganida ham uni zi-

nalardan erkin ko‘tarib chiqib, olib tushar ekan. Kunlardan bir kun qizning iltimosiga ko‘ra xizmatkor ovdan qaytayotgan Bahromni o‘sha ayvonga mehmondorchilikka taklif etibdi. Ayni ziyofat qizigan paytda malika buqachani ayvonga ko‘tarib chiqibdi va pastga olib tushib qo‘yishni shohdan iltimos qilibdi. Shunda Bahrom “Buning ajablanadigan joyi yo‘q. Bu mashq mahsuli”, debdi. “Nega endi kiyikning oyog‘ini o‘q bilan qulog‘iga tushovlash mashq hosili emas ekan-u buzoqni oltmish zinaga ko‘tarib chiqish mashq mahsuli ekan”, debdi ta‘na bilan qiz. Bahrom qilmishidan pushaymon bo‘lib, sevgilisini saroyga eltibdi.

Sharqda besh dostondan iborat “Xamsa” yozishni boshlab bergan Nizomiy Ganjaviy ana shunaqa ko‘plab ibratomuz hikoyatlar muallifidir. Abu Muhammad Ilyos binni Yusuf Nizomiy 1141–1143-yillar orasida hozirgi Ozarbayjonning Ganja shahrida dunyoga kelgan. Nizomiyning ajdodlari, tahsil yillari va qaysi madrasalarda o‘qigani ma‘lum emas. Ganja X–XII asrlarda madaniyat, ilm-fan, savdo-sotiq ancha rivojlangan shahar bo‘lgan. Shoir asarlaridagi dalillar uning forsiy va arab tillaridan tashqari yunon, qadimgi pahlaviy, sanskrit va boshqa tillarni ham bilganligini tasdiqlaydi. Nizomiy o‘z davridagi falsafa, mantiq, ilohiyat, adabiyotshunoslik, kimyo, astronomiya, matematika singari fanlarni puxta bilgan, ilmning inson kamolotida tutgan o‘rniga alohida e‘tibor bergan.

Yoshligidanoq she‘r mashq qilib yurgan Nizomiy yigitlik pallasida shoir sifatida shuhrat qozongan. Uning arab va forsiy tilda yozgan g‘azal hamda qasidalari ilm-adab ahli nazariga tushadi. Uni hukmronlar saroy shoiriga aylantirmoqchi bo‘ladilar. Moddiy muhtojlikda yashagan va ba‘zan amaldorlarni madh etib qasidalar yozgan

Nizomiy umrining oxirigacha saroyga bormadi. Nizomiy Ofoq nomli xotinidan tavallud bo'lgan o'g'li Muhammadni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalagan. Shoir dostonlaridagi o'g'liga nasihatnomalar shundan dalolat beradi. Buyuk mutafakkir va daho san'atkor 1209-yili o'z vatanida vafot etgan.

Nizomiy badiiy ijod bilan erta shug'ullanadi. Shoir qasidaları vasfiya hamda faxriya mohiyatiga ega bo'lib, ko'proq ijtimoiy hayot, moddiy borliq haqida falsafiy mushohadalar yuritadi, adolat va aql-zakovatli, tadbirkor hukmronlarni vasf etadi. Ana shunday qasidalaridan biri g'oyatda ma'qul bo'lgani uchun Darband shahri hokimi Ofoq nomli qul qi pchoq qizini in'om etadi va shoir unga uylanadi. Ba'zi g'azallarida Nizomiy ijtimoiy adolatsizlikdan noliydi, axloqiy-ta'limiy fikrlarni ilgari suradi. Afsuski, bizga qadar shoirning o'nga yaqin qasidasi va bir necha g'azallarigina yetib kelgan, xolos, uning she'rlar devoni hanuzgacha topilmagan.

Nizomiyga olamshumul shuhrat keltirgan asari "Xamsa"dir. Shoir xalq og'zaki ijodi, qadimiy voqeanomalar, yozma manbalardan ijodiy foydalanib, hayotning dolzarb masalalarini aks ettiruvchi beshta doston yozdi va ularni "Xamsa" nomi bilan bir kitobga jamladi.

Nizomiy "Xamsa"ning ilk dostoni "Mahzanul asror" ("Sirlar xazinasi")ni 1173–1180-yillar orasida yozgan va uni Kichik Osiyodagi Erzinjon shahrining hokimi Bahromshohga yo'llaydi. Doston Bahromshohga ma'qul tushib, shoirga talay in'om-ehson jo'natgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Nizomiyning muxoliflari bu tuhfani talon-taroj etganlar. Shuning uchun ham shoirning moddiy ahvoli umrining oxirigacha og'irligicha qolgan. "Mahzanul asror" ijtimoiy-falsafiy,

axloqiy-ta'limiy doston bo'lib, mukammal muqaddima va yigirma bob — maqolatdan iborat. Maqolatlarda Nizomiy odam va olamning yaratilishi, adolatning fayzi va zulmning zarari, odamgarchilik, yaxshilik, ajdodlar urf-odatiga hurmat, vafo hamda sadoqat, poklik va saxiylik, insof singari juda ko'p hayotiy masalalar xususida ulkan mutafakkir sifatida mulohaza yuritadi: o'z mushohadalarini hayotiy hikoya va masallar bilan tasdiqlab, isbotlab beradi. Nizomiy zolim shoh va odil kishi, kampir va Sulton Sanjar singari qator hikoyatlarda adolatli shoh va adolat g'oyasini ilgari surib, o'z davridagi zulm-zo'rlik, insofsizlikni qattiq qoralaydi, zamon hukmronlarini odil bo'lishga undaydi. “Mahzanul asror”dagi insonparvarlik g'oyasi, axloqiy-ta'limiy qarashlar shoir pandnomalarining eng mumtozi ekanligini ko'rsatadi.

“Xusrav va Shirin” ishqiyl sarguzasht asar hisoblanadi. “Xamsa”ning ikkinchi dostoni bo'lmish bu ishqnomani Nizomiy xalq og'zaki ijodi, voqeanomalar va “Shohnoma”dan ijodiy foydalanib yaratgan. Firdavsiy Eronning sosoniy hukmronlari oxirgi vakili Xusrav Parvizning (590—628) tarixiy sarguzashtini jangnoma tarzida yozgan. Nizomiy bo'lsa shavkatli shoh Xusrav Parvizning Armaniston malikasi Shiringa bo'lgan muhabbatini tasvirlagan. Dostonda Xusrav, Mehinbonu, Shirin, Shakar, Maryam, Shopur, Sheruya, Farhod, Bahromi Cho'bina va saroy amaldorlari obrazi tasvirlangan. Shoir Xusravni jasur, tadbirkor, davlatning butunligini saqlovchi shoh sifatida ta'riflansa ham, sevgi-muhabbatda beqarorligi va shaxsiy manfaat uchun muqaddas narsadan ham voz kechish, ma'naviy nuqsonlarini tanqid etadi. Shirin adolatli, tadbirkor hukmron Mehinbonuning jiyani, go'zallikda

tanho. Ayni paytda u bilimli, donishmand qiz: turmush qiyinchiliklarini sabot bilan yengadi, xolasidan so‘ng davlatni adolat bilan boshqaradi, yurtning tinchligi, xalqning farovonligini ta‘minlaydi. Shirin Xusravni chin dildan sevadi, uni yaxshilikka, ma‘rifat va adolatga yo‘llab turadi. Nizomiy mohir usta va naqqosh Farhodning hunari va san‘atini mahorat bilan chizgan. Umrining so‘nggi nafasigacha Xusravga sodiq qolgan Shirin Farhodni chin inson, mohir usta sifatida hurmat qiladi, uning bevaqt vafoti munosabati bilan mung chekadi. Bosqinchilik urushlarini, davlat butunligiga raxna soladigan isyon, o‘zaro feodal mojarolarni, razolatni qoralagan Nizomiy ma‘rifat va san‘atni olqishlaydi: Borbad, Nekiso, Sarkash singari sozanda va hofizlarni zo‘r samimiyat bilan tasvirlaydi.

Nizomiy “Layli va Majnun” dostonida Arabistondagi Bani Omir qabilasi boshlig‘ining o‘g‘li Qaysning Layliga muhabbati tasvirlanadi. Shoir bu asarida haqiqiy sevgini tasvirlab, fidoyi oshiq-ma‘shuqalar obrazini yaratish bilan birga, yuksak insoniy fazilatlarini ulug‘laydi: oliyhimmatlik, bilimdonlik, dardmandlarga hamnafas, hamdard bo‘lish, inson qadr-qimmatini e‘zozlashni ta‘kidlaydi.

“Haft paykar” (“Yetti go‘zal”) dostoni shavkatli Bahrom Go‘rning sevgi sarguzashti tasviriga bag‘ishlangan. Asar Bahromning sarguzashti, uning kanizak Fitnaga bo‘lgan muhabbati tasviridan tashqari yana yetti qissani o‘z ichiga oladi. Shoir dostonida tadbirkor, adolatli, shijoatkor shoh Bahromni maqtaydi: Yaman shohi No‘mon tomonidan mashhur me‘mor Simorning minoradan tashlab o‘ldirilishi, Chin xoqoni, vazir Rostravshanning xiyonati, zulmini, saroydagi nizo-adovat, makkorlik, mansab, boylik ta-

lashish, mol-mulkka hirs qo'yishni qattiq qoralaydi. Xalq osoyishi va yurt oroyishini o'ylaydigan hukmronlarni ulug'laydi.

Doston oxirida Bahrom Go'rnig vaqtini ko'proq kiyik ovlash bilan o'tkazishi tasvirlangan. Kunlardan bir kun bir go'zal ohuni quvib g'orga kirgan Bahrom qaytib chiqmaydi. Asar Bahromning halokati va shoirning nasihati bilan tugaydi.

Nizomiy "Xamsa" sining beshinchi dostoni "Iskandarnoma" bo'lib, u "Sharafnoma" va "Iqbolnoma" singari ikki qismdan iborat. "Sharafnoma" da shoir Iskandarning tug'ilishidan to No'shobani asirlikdan ozod etib, obi hayotni qidirib zulmatga kirishigacha bo'lgan voqealarni tasvirlaydi. Bunda Nizomiy asosiy e'tiborni Iskandarning Nikumojis va uning o'g'li Arastu qo'lida voyaga yetib faoliyat ko'rsatishi, yer yuzida adolat o'rnatib, turli yurt va elatlarda tinch va farovon hayotni ta'minlash uchun olib borgan urushi tasviriga qaratilgan. "Iqbolnoma" da esa Iskandarning turli soha olimlari bilan inson va koinot, obyektiv borliq va ijtimoiy hayot, ilohiyot xususidagi savol-javoblari batafsil yoritilgan. Iskandarning to'rt sayohati tafsilotlari, ideal yurt tasviri, yetti buyuk donishmandning hayoti va boshqa juda ko'p voqealar bayonida Nizomiy dunyoqarashining gumanistik, ijtimoiy-siyosiy jihatlari badiiy yuksak darajada ifodalangan. Bosh qahramon barcha bilimlarning donishmandi, zamin va koinotning hamma sirlaridan voqif, karomatgo'y va payg'ambar darajasiga ko'tariladi. Bundan shoirning maqsadi "Mahzanul asror", "Xusrav va Shirin", "Haft paykar" dostonlarida yo'l-yo'lakay ifodalangan ma'rifatli, adolatli shoh obrazining mukammal siymosini yaratish edi. Haqiqatda ham Iskandar yoshligidan barcha bilimlarni puxta o'rganadi, aqliy va jismoniy jihat-

dan barkamol bo'lgach, ilmi harbga rag'bat qiladi. Uning zangilarga qarshi birinchi jangiyoq kambag'allarni himoya qilish maqsadida boshlandi. Droni yenggach, xarob yurtni obod, xonavayron xalqni shod etadi. Xullas, Iskandar siymosida Nizomiy o'zi orzu qilgan donishmand, tadbirkor, barcha xalqlarning tinch-totuv yashashi uchun, yer yuzidan zulm va qabohat urug'ini quritishga qattiq bel bog'lagan, xalq orzu qilgan odil shoh obrazini mujassamlashtirgan.

Nizomiy "Xamsa"sidagi aksariyat obrazlar birinchi daf'a badiiy adabiyotda mukammal sayqalini topib, keyinchalik Sharq dostonchiligida an'anaviy obrazlarga aylandi. Bugina emas, Xusrav Dehlaviy, Hoju Kirmoniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Ochildimurod Miriy singari san'atkorlar Nizomiy an'anasini davom ettirib, o'zlariga xos uslub va mahorat bilan "Xamsa" yozganlar. Dehlaviy, Jomiy va Navoiy "Xamsa"lari katta shuhrat qozondi: ularda Nizomiyning mavzu, obrazlari yangicha rang va ohanglarda kuylandi, shoirlarning ijodiy niyati, davr talabi bilan rivojlantirildi, yangi taraqqiyot cho'qqisiga ko'tarildi.

Nizomiy asarlari o'tmishda aslida ham, turkiycha tarjimasini orqali ham xalqimiz orasida keng tarqalgan. O'zbek xattotlari shoir "Xamsa"sini qayta-qayta ko'chirdilar, musavvirlari esa miniaturalar bilan bezadilar. Iste'dodli shoir va dostonnavis Qutb 1341-yili "Xusrav va Shirin"ning ma'no nozikliklari, badiiy jozibasini saqlagan holda, turk tiliga o'g'irgan. Shoir Haydar Xorazmiy bo'lsa, "Mahzanul asror"dan ilhomlanib, ijodiy fayz topib, "Gulshanul asror" dostonini yozdi. Atoqli shoir, tarixnavis va sermahsul tarjimon Ogahiy "Haft paykar"ni o'zbek tiliga nasrda tarjima qilgan. Navoiydan tortib barcha o'zbek shoirlari Nizomiyning o'zlariga ustoz deb bilishgan. Ulug' ozar

shoiri dostonlari sujeti asosida sahna asarlari ham yaratilgan. Taniqli sharqshunos, professor Sh. Shomuhamedov Nizomiy gʻazal va qasidalarini, dostonlaridan ayrim hikoyatlarni tarjima qilib, nashr ettirdi. Xullas, Nizomiy asarlari, u ulugʻlagan yuksak gʻoyalar oʻzbek xalqiga hamisha qadrdondir. Bizning zamonamizda shoirlardan Jonibek Subhon “Iqbolnoma”ni, Olimjon Boʻri “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”ni oʻzbek tiliga tarjima qilgan.

NIZOMIY HIKMATLARIDAN

Oldin bilib olib, keyin soʻzlagil,
Oltin topib, soʻngra xarjin koʻzlagil.
Xalq xizmatiga yarashga intil,
Xalqing bila bu jahonni soz qil.
Egrilik keltirar boshga gʻam-alam,
Toʻgʻrilik-chi, barcha gʻamlarga barham.
Oʻzgalar aybiga tetik nazar sol,
Oʻz aybing koʻrgandek undan ibrat ol.
Odamga aralash boʻlsang gar odam,
Odamlar ichradir moʻtabar odam.
Kimki oʻrganishni uyat, or demas,
Suvdan dur topadi, toshdan laʼl, olmos.
Dono yosh boʻlsa ham ishda seriloj,
Gohi boʻlur kekxa soʻziga muhtoj.
Ajdodlar bogʻ-u rogʻ ekib ketishdi,
Mevasiga yangi avlod yetishdi.
Osmon-u zaminda ne boʻlsa, bari
Odamning fikridan emas tashqari.
Hunar oʻrgan, chunki hunarda koʻp sir,
Yopiq eshiklarni ochar birma-bir.
Suhbatdoshlik qilgil yaxshilar bilan,
Ishlaring saranjom topar yaxshidan.

MAZLUMLAR KO‘Z YOSHI OTASH...

Sayfiddin Muhammad Farg‘oniy asarlarining mukammal nusxalari (uchta qo‘lyozma devoni) hozir Turkiyada saqlanmoqda. Ular 1348 va 1498-yillarda ko‘chirilgan. Ana shu qo‘lyozmalarni chop etgan turk olimi Ahmad Otash, Eron adabiyotshunosi Zebehullo Safo va shu nashrlar asosida tadqiqot olib borgan tojik olimi Ansor Afsahovlarning aniqlashlaricha, Sayfiddin XIII asrning 20-yillarida, mo‘g‘ullar vatanini talayotgan bir paytda dunyoga kelgan. Bu haqda shoirning g‘azal va qasidalarida ham ishora bor. Sayfiddin Samarqand va Buxoro madrasalarida ta‘lim olgan, deb taxmin qilish mumkin. U ba‘zi she‘rlarida “madrasaga borgani”, “ilm o‘rganishga ruju qilgani”, g‘oyatda muhtojlikda kun kechirgani haqida shikoyat qiladi.

Mo‘g‘ullar bosqini kuchaygach, Sayf boshqa ijodkorlar singari o‘z vatanini tark etib Tabrizga boradi va hokim Juvayniy saroyida ishlaydi. 1280-yillarning o‘rtalariga qadar Sayf Juvayniy panohida Tabrizda yashaydi, mana shu yerda shoir hayotida muhim voqea ro‘y beradi: u buyuk shoir Sa‘diyning she‘rlari bilan

tanishadi va u bilan do'stlik aloqalarini o'rnatadi. Chunki Sa'diy nisbatan adolatli, ilm-u adabni do'st tutuvchi Juvayniyga asarlarini jo'natar, uni ta'riflab qasidalar yozar edi. Sayf Sa'diy bilan she'riy noma orqali do'stlashadi va bu aloqa ikki buyuk san'atkor ijodini ruhiy jihatdan bir-biriga yaqinlashtiradi. Tadqiqotchilar Sa'diy Tabrizga kelgan paytda (1265) Sayf hamda mashhur shoir Humomi Tabriziy bilan shaxsan uchrashib, do'stlashgan, degan fikrni bayon etadilar. Chunki Sayf o'z g'azal va qasidalarida Humom nomini hamda Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston" singari shoh asarlarini ko'p tilga oladi, ta'riflaydi.

1248-yili feodal urushlar natijasida Shamsuddin Juvayniy xonadoni bilan qatl etiladi, hokimiyatni qo'lga olgan Shamsuddavla Yahud musulmonlarga nisbatan qatli om uyushtiradi. Ilm-adab ahlining hayoti xavf ostida qolgach, Sayf hajga borish bahonasi bilan safarga chiqadi. Makka ziyoratidan so'ng Sayf Kichik Osiyodagi Oqsaroy shahrida panohtopadi. Vatandan, do'stlardan (1292-yili Sa'diy vafot etadi) judo bo'lgan shoir g'am-hasratda, moddiy muhtojlikda yashaydi, Tabrizga qaytishni istab G'azonxonga (1295–1304) qasidalar yozib yuboradi. Ammo bunga muyassar bo'la olmaydi. Zamonasining ayrim hukmronlari unga turli vazifa va mansabni, hatto devonbegi vazifasini tavsiya etadilar. Lekin saroy bilan bevosita bog'lanib qolishni, birovning mad-dohi bo'lishni istamagan shoir bu takliflarni rad etadi. Haqiqatda ham Sayfi Farg'oniy she'rlari orasida biron tarixiy shaxs, hukmronni shaxsan madh etuvchi g'azallar uchramaydi. Shoir taxminan XIV asrning boshlarida vatanidan uzoqda – Oqsaroyda vafot etgan.

Sayfi Farg'oniydan bizga qadar katta hajmdagi she'rlar devoni saqlanib qolgan. Uning 1348-yili

Muhammad Ali Oqsaroiy tomonidan ko‘chirilgan nusxasi yuqorida eslatganimizdek, hozir Istambul Universitetining kutubxonasida saqlanadi. Devonning nashriy nusxalari ana shu dastxat asosida amalga oshirilgan bo‘lib, u 573 g‘azal, 116 qasida, 13 ruboiy, 4 qit‘adan iborat.

Sayfi Farg‘oniy o‘z g‘azal va qasidalarida Sa‘diy, Sanoiy, Attor, Xòqoniy, Rudakiy, Anvari, Zohiri Faryobiy singari ulkan san‘atkorlarning an‘analarini davom ettirib, dunyoviy sevgini kuyladi, hayotga, go‘zallikka, tabiat ko‘rkiga muhabbatni olqishladi: insonparvarlik, axloqiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy fikrlarni ilgari surdi. Bu bilan u forsiy til va undagi she‘riyat taraqqiyotiga muhim ulush qo‘shdi. Shoir asarlarida zamona zulmidan, nodonlarning bedodligi-yu ag‘yorning g‘alamisligidan shikoyat qilinadi, jamiyat illatlariga munosabat bildiriladi:

Bozam az javri falak in dili g‘amnok pur ast,
Bozam az xuni jigar didai g‘amnok pur ast.

(G‘amgin ko‘nglimga falak javri to‘libdir, ko‘z yoshimga jigar qoni to‘libdir).

Ammo ijtimoiy hayot illatlarini, zulm-zo‘rlik, tengsizlikdan shikoyat, bosqinchilik, o‘zaro urushlarni la‘natlash, vayronaga aylangan vatan uchun, abgor bo‘lgan xalqi uchun kuyinish Sayfi Farg‘oniy qasidalarida g‘oyatda mukammal ifodalangan. Ijtimoiy-siyosiy, falsafiy mushohadalar kuchli bo‘lgan bu qasidalarda biz an‘anaviy madhiyabozlikni ko‘rmaymiz. Hatto, davr hukmronlaridan bo‘lmish G‘azonxonga bag‘ishlangan uch qasidada ham zamona nosozliklaridan shikoyat motivlari xiyla kuchlidir: biz ularda mo‘g‘ul istilosi natijasida kultepaga aylangan shaharlarni-yu xonavay-

ron bo'lgan bechoralarni, darbadar yurgan xalqni ko'ramiz. Go'yo shoir qasidalarida Chingizxon hujumi davridagi O'rta Osiyo xalqlari hayoti manzaralari chizilgandek tuyuladi. Bir qasidasida istilochilarning davlatni boshqara olmay, uni idora etishni mahalliy sotqin amaldorlarga topshirgani ustidan kulsa, quyidagi baytlarda ularni la'natlaydi:

Mardumi beaql-u din girifta viloyat,
Holi barra chun buvad, chu gurg shubon bud.
Bingaru imro'z bin, kiaz oni kiyonast,
Mulki, ki diyu parer az oni Kayon bud.
Mulki shayotin shuda az zulmi taaddi,
On chi ba meros az oni odamiyon bud.

(Viloyatni aql-u dinsiz kishilar egalladi, bo'ri cho'pon bo'lgach, qo'yning ahvoli nima kechadi. O'tgan kunlar Kayoniylar mulki bo'lgan yurt bugun kimlarning qo'liga qolganini ko'r. Insoniyatdan qolgan barcha meros zulm-zo'rlikdan shaytonlar mulkiga aylanadi).

Mana bu baytlarda esa mo'g'ul istilosi davridagi xalqning og'ir turmushi, mamlakatning xonavayron bo'lgani aniq ta'kidlangan:

Chu basta zeri poi pil mulke,
Ba dasti in onovon uftoda,

(Bu la'natilar qo'liga tushgan yurt filning oyog'i ostiga tushgan mulkka o'xshaydi).

Guftam andar kunji uzlat ro' ba devor ovaram,
Chun kunam, dar shahri mo yak xonaro devor nest.

(G'am-hasrat ko'yida bir devorga yuz o'girib suyanay desam, bizning bu shaharda devori butun biron uy topilmaydi).

Qasidalaridan birida shoir G'azonxonga Rumning xarobaligi manzarasini chizadi va uni yurtni obod, elni ma'mur qilishga chorlaydi. Shahar noobod, xalq ochyalang'och, deydi Farg'oniy, hukmronlar jabr-zulmni kundan-kunga oshirmoqda, oliq-soliqlar ko'p, narxnavo baland, lekin mazlumlar dodiga yetadigan inson yo'q. Shoir zodagonlar hayoti bilan mazlumlar turmushini qiyoslab, mehnatkash xalq ahvolidning naqadar ayanchli ekanligini ro'y-rost ko'rsatgan. Bu qasida Anvariyning "Xuroson ahlining nomasi" (ingliz olimi Eduard Broun qasidani "Xuroson ko'z yoshlari" deb atagan) ga o'xshatma tarzida yozilgani uchun turk olimi Ahmad Otash uni "Rum ko'z yoshlari" deb atagan.

Zolimmon murdadil-u mazlumakon navhakunon,
Hech dilso'zi naboshad murdaro bar navhagar.

(Zolimlar qalbi o'lig-u mazlumlar nolakash, o'liklar qanday qilib tirik yig'lovchilarga taskin berishsun).

Shunday qilib Sayfi Farg'oniy qasidalari tom ma'nosi bilan zamon illatlarini: zulm-zo'rlik, sudxo'rlik, tovlamachilik, munofiqlik, riyokorlik, tamagirlik, muttahamlik, talonchilikni qoralashga, diniy urf-odatlarini, shariat qoidalarini suiste'mol qilib, xalqni qullik va jaholatda saqlashni qattiq tanqid qilishga qaratilgan. Shoir ilm-ma'rifatni targ'ib etadi, nodonlar iz-zatda-yu donolar xor-zorlikdaligidan noliydi, hukmronlarni insof, adolatga, insonparvar bo'lishga chorlaydi. O'z ahvolidan noligan shoir "jabr ko'rgan

mazlumlar”, “parishonxotir bechoralar” g‘amidan afsus-nadomatlar chekadi, mo‘g‘ul bosqinchilari va ularning mahalliy malaylarini “xalqning go‘sh-tiga tushgan qurt” ga o‘xshatadi:

...Base mardum zi sarmo dar zaminand,
Chu barf andar zimiston uftoda,
Ba joi anbar-u mushkash kunun hast,
Gazanda dar girebon uftoda.
...Ayo mazlumi sargashta ki hasti,
Chunon mahrum-u hayron uftoda.
Zi javri zolimon dar mulki xeshi,
Ba xori chun g‘aribon uftoda.

(Ko‘p xalq qishda yoqqan qordek sovuqdan yer bilan bitta bo‘lib yotibdi. Endilikda (xalqning) yoqasiga mushk-u anbar o‘rniga gazandalar yopishib olgan. Ey sargardon mazlumlar, nechun bu qadar hamma nar-sadan mahrum-u hayronsan. Zolimlar javridan o‘z vataningda g‘ariblardek xor-zorlikka yo‘liqibsan).

Afsuski, bu vatandoshimizning she‘rlari hanuzgacha o‘zbek tiliga tarjima qilinmagan. Vaholanki, Sayfi Farg‘oniy asarlari XIII asrning oxiri va XIV asr boshlari O‘rta Osiyo xalqlari adabiyotidagi ijtimoiy-siyosiy ruhning taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. U xalqning kuch-qudratiga ishongan, uni e‘zozlagan san‘atkordir:

Otash ast obi didai mazlum,
Chun ravon gasht xushk-u tar so‘zad.

(Mazlumlarning ko‘z yoshi otashdir, u alanga olsa, ho‘l-u quruq barobar yonadi).

PAHLAVON VA SHOIR

Mahmudning Dehliga safari hind xalqining milliy bayramiga to‘g‘ri kelibdi. Odatda bunday ayyomlarda turli savdo rastalari, xalq sayillari, har xil tomoshalar, musobaqalar uyushtirilar ekan. Mahmudning shahar chetidagi saroylardan biriga tushganini eshitgan sulton uni ertangi kurashda ishtirok etishi va yosh saroy polvoni bilan bellashishini so‘rab odam yuboribdi. Mahmud yosh bahodirning izzat-nafsiga shikast yetkazishni o‘ziga ep ko‘rmay, bu iltifotni rad etibdi. O‘z marhamati qabul qilinmaganini eshitgan sulton g‘azab otiga minibdi. Mu-lozimlar bu xabarni Mahmudga yetkazib, kurashda ishtirok etishini o‘tinib so‘rabdilar. U rozilik bildiribdi.

Odatda bunday musobaqalardan oldin Mahmud ulug‘larning qadamjolarini ziyorat qilar ekan. O‘sha kecha ham shahardagi qabristonni ziyorat qilib yursa, bir ayol erining qabrini quchoqlab: “Ey xudo, ikki bolam va erimni olding, ertangi kun maydonda yolg‘iz o‘g‘limning qo‘lini baland qilgin”, — deb, nola chekayotgan ekan. Mahmud bu xotin sulton saroyidagi pahlavonning onasi ekanligini sezibdi.

Ertasi kuni kurash maydonida Mahmud o'zini g'oyatda zaif va lapashang qilib ko'rsatibdi. Yosh bahodir ikki-uch davradan keyinoq Mahmudni chirpirak qilib ko'tarib uribdi. Sulton bu g'alaba sharafiga katta ziyofat beribdi. Tantalardan so'ng hokim boshchiligida arkoni davlat, barcha xizmatkorlar, mehmonlar fillarga minib o'rmonga — ovga jo'nashibdi. Changaazorlar orasidan ketayotganda bexosdan sulton taxtiravoni o'rnatilgan fil botqoqqa botib qolibdi, ko'p urinishibdi, filni loydan chiqaza olishmabdi. Shunda Mahmud xizmatkorlarga filning oldingi oyoqlari orasini kavlab bo'shatishni buyuribdi. Shunday qilishibdi. Bo'shliqqa katta bir kundani tashlabdilar. Mahmud ana shu kunda ustiga tushib, fil oyoqlari orasiga yelkasini qo'yib, bir zo'r bilan ikki oyog'ini botqoqdan bo'shatibdi, fil o'zini o'nqlab, halokatdan qutulibdi.

Hamma mehmonning qudratiga ofarinlar aytibdi. Ovdan so'ng yana ziyofat boshlanibdi. Gap orasida sulton Mahmuddan:

— Kecha maydondagi zaifligingiz bilan bugungi jasoringizni qanday tushunsa bo'ladi? — deb so'rabdi.

— Ey oliyhimmat sulton! Bu yigit bir bevaning yagona farzandi. Istiqboli porloq pahlavon, lekin hali tajribasiz. Men u bilan olishib, mayib qilib, umriga zomin bo'lishni istamadim. Ammo siz g'azablanganingizdan so'ng kurash tushishga rozilik bergandim, — debdi u.

— Tilang tilagingizni, nima istasangiz muhayyo qilaman, — debdi sulton.

— Menga hech narsa kerak emas. Sizing zindonlaringizda 200 dan ortiq yurtdoshlarim asir ekan, o'shalarni ozod qilsangiz, vatanimga birga olib ketsam bas, — debdi Mahmud.

Sulton bahodirga ot-ulov, sarpolar beribdi va asirlarni hibsdan bo'shatibdi. Mahmud vatandoshlari bilan Xorazmga qarab yo'l olibdi.

Mashhur faylasuf olim, insonparvar shoir Pahlavon Puryovaliy 1247-yili Xiva yaqinida po'stindo'z oilasida dunyoga kelgan. Ko'hna Urganch va Xiva madrasalarida ta'lim oldi, turli bilimlarni puxta egallash bilan birga jismoniy tarbiya bilan muntazam shug'ullandi, milliy kurash qoidalarini o'rgandi. Yigitlik pallasidayoq kura-gi yerga tegmagan bahodir, nozik didli shoir sifatida shuhrat qozondi. U Sharqning deyarli barcha mam-lakatlarida bo'lib, musobaqalarda qatnashdi, faqat za-far quchdi, tushgan in'om-ehsonlarni, sovrin, muko-fotlarini beva-bechoralarga ulashib berib, o'zi ota kasbi po'stindo'zlik bilan kun kechirdi. Pahlavon Mahmud 1325-yili ona shahrida vafot etgan. Hamshaharlari uning qabri ustida muhtasham maqbara tikladilar. Hozir bu maqbara xalq me'morlik san'atining nodir yodgorligi sifatida davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

Pahlavon Mahmud din nazariyasi, falsafa va man-tiqqa doir bir necha risolalar yozgan. Rudakiy, Ibn Sino, Xayyom an'analarini davom ettirib, forsiy tilda ruboiylar bitgan. Shoir o'z ruboiylarida zulm-zo'rlikni, tamagirlik, pastkashlik, riyokorlikni qattiq qoralay-di: halollik, insonparvarlik, mardlik va ma'rifatni ol-qishlaydi, kishilarni do'stlikka, hushyorlikka, ilm o'rganishga da'vat etadi, ayrim ruboiylarida zamo-nasidagi tengsizlik, jabr-sitamdan shikoyat qiladi:

Har yoqdan g'am otgan toshni ko'raman,
Ko'z ochsam chimirilgan qoshni ko'raman.
Qachongacha poymol etib fikrimni,
Tizza ko'zguna boshni ko'raman.

Uch yuz Ko'hi Qofni kelida tuymoq,
Dil qonidan bermoq falakka bo'yoq.
Yoinki bir asr zindonda yotmoq,
Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq.

Shoir hayoti va ijodiy merosini o'rganish, to'plab tarjima qilish va nashr ettirishda akademik Yahyo G'ulomov hamda nozik didli yozuvchi va tarjimon To'xtasin Jalolovlarning xizmati katta. Pahlavon Mahmudning shaxsiy hayoti va ruboiylari bizni doim insonparvarlikka, mardlik, jasorat hamda vatanparvarlikka chorlayveradi.

PAHLAVON MAHMUD HIKMATLARIDAN

Ko'zgumga berardim kechqurun sayqal,
Boqdim unga tiniq bo'lgan bir mahal.
Shuncha ko'p ko'rindi o'z aybimki, men
O'zgalar aybini unutdim tugal.

* * *

Qo'rqoqlardan biron chiqqanmidi mard,
Xayrsiz odamdan lo'lining iti yaxshi.

* * *

Nomard it kabidir, mard—bir daryo,
Daryo it damidan nopok bo'lmas.

* * *

Hamma darddan ko'ra ayriliq yomon,
Hamma qayg'udan ham yomondir hijron.

* * *

Yomon bilan ulfat bo'lma, yur yiroq,
Yo'lingga don sohib qo'yadi tuzoq.

* * *

Kiyim eskirgani aybga qo'shilmas,
Ayb shunda, gar bo'lsa kiyimda yomon.

* * *

Toki bor g'ayrat-u mardlikdan asar
Ahl-u ayolingni etma darbadar.

* * *

Qora tosh sira ham bo'lmas lojuvard,
Toza qalbgga aslo yuqmas chang-u gard.

“FAXRUZZAMON”

Toshkent qadimdan O‘rta Osiyoning madaniy markazlaridan biri bo‘lgan. Mahmud Qoshg‘ariy, Yoqut Hamaviy (XI–XII asrlar), Zaynitdin Mahmud Vosifiy (XVI asr) o‘z ilmiy asarlarida ko‘hna shaharda yashab o‘tgan o‘nlab olimlar, san’atkor va shoirlar haqida ma’lumotlar yozib qoldirgan.

Qadimiy Shosh, ya’ni Toshkentda yashab ijod etgan adiblardan biri Badriddin Chochiydir. Badriddin Muhammad 1285-yili ziyoli oilasida tug‘ilgan. Bolaligi Toshkentda o‘tadi, keyin Samarqand va Buxoro madrasalarida o‘qiydi. Bo‘lajak shoir she’riyat va san’at bilan birga, zamonasidagi barcha bilimlarni, xususan, tabiiy fanlarni yaxshi egallaydi. Mamlakatdagi notinchlik, taxt-toj uchun kurashlarning avj olib ketganligi sababli Badriddin Muhammad Sharq mamlakatlari bo‘ylab sayohatga jo‘naydi: Kichik Osiyo va Arabiston yarim oroli shaharlarini kezib chiqadi. Makkada bo‘ladi. Tarixiy faktlarga qaraganda, u hajdan qaytishda — 1333-yili Hindistonga boradi va Dehli sultoni Tug‘uluq Muhammad saroyiga ishga kiradi. Adabiy qobiliyati, zukkoligini

munosib taqdirlab Tug‘uluq Muhammad Badriddin Chochiyga Hindiston sultonlari tomonidan ta’sis etilgan “Faxruzzamon” – “zamonasining faxri” unvonini beradi. Badriddin Chochiy bir qit’asida o‘z qobiliyati haqida faxriya sifatida quyidagilarni yozgan edi:

Xudovando maro dar ilmi manqul,
Zabon-u didai dil gasht bino.
So‘i ma’qul tiram dastras hast,
Agarchi nestam chun puri Sino.

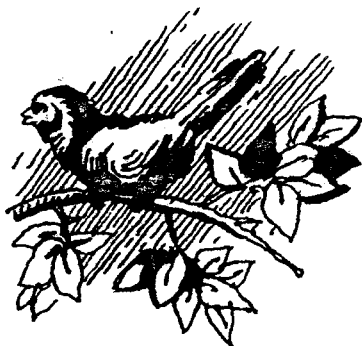
(Mazmuni: Ey xudo! Diniy bilimlarda tilimni ravon, dil ko‘zini ravshan etting. Sino farzandi bo‘lmasam ham dunyoviy bilimlarda o‘qim nishonga tegadi).

Shuni alohida qayd etish kerakkim, o‘tmishda O‘rta Osiyodan Hindistonga borib yashagan va ishlagan olim hamda shoirlar juda ko‘p bo‘lgan. Lekin ulardan faqat Badriddin Chochiygagina “Faxruzzamon” unvoni berilgan. Badriddin Chochiy 1246 –1250-yillar orasida Dehlida vafot etgan.

Chochiy, shubhasiz, ko‘plab ilmiy asarlar, dostonlar hamda g‘azallar yaratgan. Hatto o‘tmishda Badriddin Chochiy devonlaridagi she’rlarni sharhlovchi, izohlovchi alohida kitoblar, lug‘atlar tuzilgan. Tazkiralarda (o‘tmishda antologiyalar shunday nomlangan) Badriddin Chochiyning Tug‘uluqiylar sulolasi tasviriga bag‘ishlab, Firdavsiyga ergashib 30 ming misradan iborat “Shohnoma” bitganligi qayd etiladi.

Badriddin Chochiy forsiy tildagi she’riyatda qasida janrini yangi taraqqiyot bosqichiga ko‘targan san’atkordir. U an’anaga ko‘ra o‘z qasidalarida u yoki bu tarixiy shaxslarni maqtamaydi, balki Hindiston

tabiatining betakror go‘zalliklarini tasvirlaydi, bahorning jozibali manzarasini chizish orqali o‘quvchi qalbida tabiat ko‘rkiga, hayotga, yashashga zavq-shavq uyg‘otadi. Shuning uchun ham o‘tmishda “Badriddin Chochiy qasidalarining sharhi” degan shoir she’rlarini tushunish va tahlil qilishga yordam beradigan alohida kitoblar yaratilgan. Afsuski, ana shu zabardast adib merosidan bizga qadar yuzdan ziyod qasida, g‘azal va ruboiylargina yetib kelgan, xolos. Mazkur she’rlar Badriddin Chochiyning chinakam tabiat oshig‘i, go‘zallik shaydosi, insonparvar shoir ekanligini ko‘rsatadi. Shoirning “Bahor vasfi”, “Dehlida uyish-tirilgan namoyish—yarmarka ta’rixi”, “To‘g‘uliy Muhammad vasfi”, “Halifalikdan Dehli sultoniga noma yuborilishi tarixi” singari o‘nglab qasidalari oddiy vasflargina emas, o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti Hindiston tarixini o‘rganishida ham muhim manbalar hisoblanadi. Shoir o‘z asarlarini o‘sha davr an‘anasiga ko‘ra forsiy tilda yozgan. Badriddin Chochiy asarlarini Sharq ilm-fanining bilimdoni, shoir va tarjimon Anisiy o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Afsuski, bu katta ijodiy mehnat hamon ro‘yobga chiqmayotir, ya’ni Chochiy asarlarining tarjimasini nashr etish paysalga solib kelinmoqda.

GUMANIZM KUYCHISI

Shamsiddin Muhammad Hofiz Sheroziy 1320–1321-yillar orasida Eronning janubidagi Sheroz shahrida kosib oilasida dunyoga keladi.

Shamsiddin Muhammad qobiliyatli, zehni o'tkir bola bo'lgan. Otadan erta yetim qolgan Muhammadni onasi nonvoyga shogirdlikka beradi. Bo'lajak shoir bir vaqtning o'zida ham o'qiydi, ham nonvoyga dastyorlik qiladi, ma'raka va yig'inlarda qur'on va boshqa kitoblarni xushovoz bilan o'qib berib, ro'zg'or tebratadi. Xushovozligi, bexato o'qish va yozishi Muhammadga shuhrat keltiradi: uni Hofiz deb chaqira boshlaydilar.

Shamsiddin Muhammad Hofiz juda erta ijod qila boshlagan, bir umr o'qish, ijod bilan band bo'lgan san'atkor va mutafakkirlardan hisoblanadi. U she'rlarida "qirq yil o'qigani"ni alohida ta'kidlagan. Hofiz umrining oxiriga qadar ona shahri Sherozda yashadi. U 1389-yili shu yerda vafot etdi.

Xalq o'zining sevimli farzandini mashhur Musallo bog'iga dafn etdi.

Hofizdan bizga katta hajmdagi g'azallar kitobi yetib kelgan. Shoir o'z g'azallarida hamisha insonni ulug'ladi, chin muhabbatni, do'stlik, hamjihatlik, halollik, vatanparvarlik hamda insonsevarlik g'oyalarini targ'ib qildi. Kishilarni halol mehnat evaziga kun kechirishga, bu dunyo noz-ne'matlaridan, tabiat ko'rkidan ko'proq bahramand bo'lishga chorladi.

Hofiz umr bo'yi yomon kishilardan uzoq yurdi, davlatmandlar, shoh va saroy xizmatiga bormadi. Shuning uchun shoir riyokor hukmron tabaqalar tomonidan tahqir qilindi, kamsitildi. Hofiz ko'pgina she'rlarida o'zaro feodal urushlar va mavjud ijtimoiy tuzum keltirib chiqargan xonavayronlik, zulm-zo'rlikka nisbatan g'azab va nafratini ifodalaydi. Chunonchi, quyidagi ruboiysida Hofiz zamon boshiga solgan g'am, alamdan hasrat chekadi:

Umrimning hosili bo'ldi faqat g'am,
Ishq ichra har qanday paytlarda ham.
G'amdan boshqa topmadim men bir ulfat,
Darddan bo'lak topmadim vafoli hamdam.

Hofiz ijodida ilm-fanni, rostgo'ylik va mehribonlikni, ma'rifatni targ'ib etish ham yetakchi o'rinni egallaydi. Shoir kishilarni hamisha bir-biriga hamdam, hamdard, inson farzandiga doim g'amxo'r bo'lishga chaqiradi, dilozorlik, munofiqlik, takabburlikni qoralaydi:

Yomondan uzoq bo'l, yaxshiga yondosh,
Umring zoe ketgach, diling bo'lur g'ash.
Yolg'on beviqor qilur odamni,
Yolg'on sharmisor qilur odamni.

HOFIZ HIKMATLARIDAN

Kimki zahmat chekmadi,
Rohatga ham yetmadi.

Mehr urug'in ekmagan termas yaxshilik gulin,
Bu yo'lda shamol, bo'ron lola payidan hamon.

Sirtidan ko'ringanchamas har narsani ichi ham,
Ba'zi shirin narsaning o'rtasida zahri jam.

Yolg'onchidan ordir oqillar ishi,
Yolg'onchini odam demas hech kishi.

Yaxshi bo'lg'ay o'rta tushsa sinov tajribasi,
Bu sinovda qora bo'lg'ay lofchilarning chehrasi.

SARGARDONLIKDA

Sheroz hokimi Shoh Shujo'ning saroy shoirlaridan bo'lgan laganbardor Imodi Faqeh Hofiz shon-shuhrati, iste'dodini ko'rolmasdi. Kunlardan bir kun Faqeh Hofizni dinsizlikda ayblab, Shujo'ga chaqadi va tutib toshbo'ron qilishga undaydi. Shujo' shoirni darhol tutib kelishni buyuradi. Mulozimlar Hofizni qidirishga tushadilar. Shoirning saroydagi do'st va muxlislari bu shumxabarni unga yetkazadilar. Hofiz o'sha tunni bir do'stinikida o'tkazib, erta azonlab Yazd shahriga qochib ketadi. Yazd Sherozdan unchalik uzoq bo'lmagan Sherko'h tog'ining janubiy etaklarida joylashgan kichik shahar edi. Unga shoh Shujo'ning jiyani Yahyo hokimlik qilardi. Hofiz yo'lda Istaxr va Anjirak shaharlarida to'xtab, bir necha kunda Yazdga yetib keladi. Lekin bu

yerda ham shoirni noxushlik kutib oladi. Shahardagi masjidlardan birining musofirxonasiga joylashgan Hofiz bir gʻazal bilan kelganligini shoh Yahyoga yetkazadi. Ammo xasis va ziqna Yahyo buyuk shoirga eʼtibor bermadi, iltifot koʻrgazmadi. Bu safaridan gʻoyatda pushaymon boʻlgan Hofiz yana Sherozga qaytmoqchi boʻladi. Lekin gʻariblik, moddiy muhtojlik uni shu yerda qolishga majbur etadi.

Shoir vatanidan uzoqda gʻam-alam bilan kun kechiradi. Tunlari musofirxonadagi boʻyra ustida uxlar, kunduzlari esa beva-bechoralar, darveshlar bilan suhbatlashardi. Ona yurtini qoʻmsab, dard-alam toʻla sheʼrlar yozardi.

NOYOB QOʻLYOZMA

Hofiz Sheroziy yoshligidanoq xushovoz qissaxon boʻlish bilan birga chiroyli husnixat egasi ham edi: zamonidagi juda koʻp ilm-adab ahliga kitoblardan nusxalar koʻchirib berib, shu yoʻl bilan tirikchilik oʻtkazishga tirishgan. Toshkentdagi Beruniy nomli Sharqshunoslik ilmiy-tekshirish institutida 1355-yilning aprel-may oylarida Hofiz tomonidan Sherozda koʻchirilgan kitob saqlanmoqda. Bu kitob mashhur shoir Amir Xusrav Dehlaviyning “Iskandar oynasi”, “Shirin va Xusrav”, “Majnun va Layli”, “Sakkiz jannat” dostonlaridan iborat.

HOFIZ DEVONINI KOʻCHIRGAN XATTOT

Hofiz asarlarini xalq orasida tarqatishda ilm-fan ahllari katta xizmat qilishgan. Ustoz Abdulqodir Murodiy ana shunday bilimdonlardan hisoblanganlar. Domla Murodiy inqilobdan oldinroq Hofiz

she'rlarini qayta-qayta ko'chirganlar. Toshkentda nashriyot tashkil qilinganidan so'ng Hofiz g'azallari bir necha bor asl nusxada bosiladi. 1913-yili "G'ulomiya" nashriyoti nashr etgan Hofiz devonini Murodiy domla ko'chirib bergan edilar. 1958-yili "Toshkent" badiiy adabiyot nashriyoti chop etgan Hofiz devonining arab alifbosidagi sahifalarini ham domla Murodiy bitganlar.

ZOKONLIK HAJVCHI

Haybatullaxo‘ja Xislatning “Mushuk ila Sichqon” qissasini o‘qigan bo‘lsangiz kerak. Bu dostonida o‘zboshimcha, zolim, xudbin mushuk ustidan sichqonlar qanday g‘alaba qozongani ibratli tasvirlangan. Ana shu qiziqarli qissa asli fors-tojik adibi Ubayd Zokoniyl qalamiga mansub. Xislat bobongiz uni sizlarga moslab o‘zbekchalashtirgan.

Serzavq shoir, ajoyib hikoyalar ustasi va dostonnavis Ubayd Zokoniyl 1280 -yilda Eronning Qazvin viloyatidagi Zokon shaharchasida amaldor oilasida dunyoga keldi. U dastlab Zokonda o‘qidi. O‘sha davrdagi Sharqning ilmiy markazi bo‘lmish Bag‘dod madrasalarida ta‘lim oldi. O‘qish tugagach, Qazvinda bir oz davlat idoralarida ishlaydi. Keyin Sherozga qaytib mashhur shoir Xo‘ja Hofiz bilan tanishadi. Garchi Sheroz hokimi shoh Shujo‘ saroyida panohtopgan bo‘lsa-da, taxt-toj talashishlarning yana-da kuchayishi natijasida Ubayd goh Bag‘dod, goh Qazvinda sarson-u sargardon, muhtojlikda yashadi. Shoir 1370–1371-yillar orasida o‘z vatanida vafot etdi.

Ubayd Zokoniyning katta hajmdagi she'rlar devoni, dostonlar, "Dilkusho", "Dah fasl" ("O'n fasl"), "Sad pand" ("Yuz pand"), "Axloqul ashrof" ("Ulug'lar axloqi") singari ko'plab axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-falsafiy ruhdagi risolalari saqlanib qolgan. Aksariyati nasrda, ba'zilar nasr va nazmda yozilgan mazkur asarlarda yozuvchi ota-bobolarning qutlug' an'alarini targ'ib etadi, ajdodlarining ma'naviy, moddiy meroslariga mensimasdan qaraydigan feodal zodagonlar va ruhoniylarni qattiq qoralaydi. Eng muhimi shundaki, ko'p umrini muhtojlikda o'tkazgan yozuvchi mehnatkash xalq hayotiga achinadi, yurtni vayron, elni qashshoq qiladigan urushlarni, razolat va jaholatni qattiq tanqid qiladi. Shuning uchun ham riyokor ruhoniylar, davlatni zulm-zo'rlikka suyanib boshqargan hukmronlar, laganbardor shoirlar Ubayd Zokoniyni tahqirlaganlar, badnom qilishga uringanlar. Lekin bular yozuvchi irodasini buka olmagan, asarlaridagi tanqidiy ruhni so'ndira olmagan.

UBAYD ZOKONIY HIKOYATLARIDAN

Bir kishi Mavlono Azudiddindan so'radi:

– Nega xalifalik davrida kishilar xudolik va payg'ambarlik da'vo qilishardi-yu, endi hech kim bunday da'vo bilan chiqmaydi?

– Bizning davrimizda xalq zulm va ochlikdan shu darajada ado-yu tamom bo'lganki, xudoni ham, payg'ambarni ham eslashga majollari yetmaydi, – javob berdi u.

* * *

Bir kishi do'stidan so'radi:

– Ko'zim og'rib qoldi, nima qilsam ekan?

— O'tgan yili tishim o'g'rigandi, sug'urib tashladim, —
javob berdi do'sti.

* * *

Bir voiz minbarda va'zxonlik qilayotgan ekan, majlis
ahlidan birov ho'ngrab yig'lay boshlabdi. Shunda
va'zxon xitob qilibdi:

— Ey xaloyiq, anovi kishidan so'ranglar-chi, nega
bunchalik yig'laydi?

Haligi kishi o'rnidan turibdi-da, debdi:

— Ey mavlono! Nima deb aljirayotganingni tushun-
madim. Ammo bir qizil echkim bor edi. Soqoli sening
soqolingga o'xshardi. Ikki kun burun o'lib edi. Sen so-
qolingni qimirlatganda o'sha echkim ko'z oldimga kelib
o'pkam to'ldi, yig'lab yubordim.

* * *

Ramazonning o'n beshinchi kuni "ro'zaxo'rlik" da
ayblab, bir kishini hibsga olishdi.

— Ramazon oyining necha kuni o'tdi? — so'radi
haligi kishi.

— O'n besh kuni o'tdi, — javob berishdi.

— Necha kuni qoldi? — yana so'radi mahbus.

— O'n besh kuni.

— Unday bo'lsa, men bechora ramazonning nimasini
yeb qo'yibman, — debdi u taajjublanib.

“YUZ PAND” DAN

Chin do‘stga fidoyi do‘st bo‘ling.

* * *

Kashandalarga qarshi kurashing.

* * *

Mastlarni hibis qilishga yordam bering.

* * *

Vaqtни g‘animat tuting.

HIKMATLAR GULDASTASI

Sharq-u G‘arbda Sa‘diy, Shayx Sa‘diy nomi bilan shuhrat qozongan, ko‘p xalqlarning ulkan shoirlari o‘zlariga ustoz deb bilgan mutafakkir san‘atkorning asl nomi Musharafiddin ibni Muslihiddin Abdullohdir. U 1189-yili sherozlik davlat xizmatchisi oilasida dunyoga keladi. Sa‘diyning otasi Sheroz hokimi Sa‘d binni Zanki saroyida xizmat qilgan. Otasi Sa‘diyning o‘qitish bilan jiddiy mashg‘ul bo‘ladi, lekin qo‘qqisdan vafot etadi. Yetim qolgan Sa‘diy va ukasiga oz miqdorda bo‘lsa ham davlat nafaqasi tayinlanadi. Sherozda taxt-toj uchun kurash avj olgan bir paytda – 1226-yili Sa‘diy Bag‘dodga borib Nizomiya madrasasida tahsil ko‘radi. O‘sha davrning mashhur olimi Abulfaroj Abdurahmon ibni Jazviy(1186–1257)dan dars oladi. Madrasa tahsilidan so‘ng Eron, Janubiy Yevropa, Kichik Osiyo, Hindiston va Xitoy mamlakatlari bo‘ylab safarga chiqadi. O‘ttiz yil davomida turli “yurtlarni ko‘radi, har xil xalqlar orasida” bo‘ladi, ba‘zan musofirlarni, savdo karvonlarini himoya qilib, qaroqchilar bilan bo‘lgan janglarda ishtirok etadi, salbchilar qurshovida qolib asir

tushadi, bir do'sti uni qutqarib oladi. Umrining oxirgi yillarini Sa'diy munofiq va razil kishilardan yiroqda go'shanishinlikda o'tkazgan, ijodiy ishlar bilan mashg'ul bo'lgan. Sa'diy uzoq yashab, 1292-yili vafot etadi. U dafn etilgan bog' va maqbara Sheroz mehnatkashlarining qadamjolaridan biridir.

Sa'diy benazir shoir va mutafakkir sifatida maktab yaratgan san'atkor. Yuz yildan ortiq umr ko'rgan Sa'diy hayotining o'ttiz yilini ilm o'rganishga, o'ttiz yilini sayohatga sarfladi; davrining barcha bilimlarini chuqur egallab, yurt ko'rib, xalq orasida yurib, chinakam olim, murabbiy, insonparvar san'atkor bo'lib yetishdi. She'riy va nasriy hikoya va masallardan tashkil topgan "Guliston" va "Bo'ston" asarlari unga jahonshumul shuhrat keltirdi. Sa'diy o'z hikoyalarda boshqa Sharq mutafakkirlari singari xalq farovonligi, yurt tinchligi-yu obodonligini odil podsho sharofatidan deb biladi. Uning aqidasi, podsho ilm-ma'rifatli, odil bo'lsa, mamlakatni ilmga, donishmandlarga suyanib boshqarsa, zulm-zo'rlik, jaholat va razolatni yer yuzidan yo'qotsa, davlat mustahkam, yurt obod, fuqaro to'q, tinch bo'ladi.

U ilm o'rganish, mehnatsevarlik, ta'zim-tavoze, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, ota-onaga e'tibor, til va muomala, so'zlash odobi, shirinsuhanlik va boshqa juda ko'p masalalarda ulkan murabbiy, mutafakkir sifatida pand-nasihati beradi. Ayni chog'da yozuvchi sudxo'rlik, tovlamachilik, tamagirlik, tanballik, yolg'onchilik, g'irromlik, ikkiyuzlamachilik, firibgarlik singari g'ayriinsoniy illatlarni ayovsiz la'natlaydi va pokiza kishilarni bunday yaramasliklarga qarshi kurashishga chorlaydi.

Sa'diy Sheroziy asarlari o'zbek xalqi orasida qadim-

dan mashhur va manzurdir. Xususan, uning “Guliston” va “Bo‘ston” asarlari o‘tmishda O‘rta Osiyo madrasalarida asosiy qo‘llanma sifatida o‘qitilgan. Sayfi Saroyi, Muhammad Rizo Ogahiy, Murodxo‘ja domla, Sidqiy Xondoyliqiy bu kitoblarni o‘zbek tiliga tarjima qilishgan. Alisher Navoiydan tortib barcha o‘zbek adiblari Sa‘diyning o‘zlariga ustoz deb bilgan, uning dahosidan ijodiy bahramand bo‘lishgan. Navoiyning “Hayrat ul-abror”, “Mahbub ul-qulub”, Avloniyning “Turkiy guliston” asarlarida Sa‘diy ijodining bevosita ta‘siri bor.

Sa‘diy asarlarini tadqiq va tarjima qilishda shoirlardan Chustiy, Muinzoda, G‘afur G‘ulom, olimlarimizdan professor Shoislom Shomuhamedov va Rustam Komilovlarning xizmatlari katta.

SA‘DIY HIKMATLARI

Misrda ikki aka-uka yashar edilar. Ulardan biri sultonga xizmat qilar, ikkinchisi esa o‘z mehnati bilan kun kechiradigan bechora kishi edi. Kunlardan bir kuni badavlat aka kambag‘al ukasiga qarab:

– Sulton xizmatiga borsang-chi, erta-yu kech mehnat qilish azobidan qutularding, – dedi.

Kambag‘al ukasi unga shunday javob berdi:

– Sen nega mehnat qilmaysan, minnatdan qutular eding. “Amir xizmatida oltin kamar bilan bel bog‘lab turgandan ko‘ra, arpa non yeb quruq yerda o‘tirgan yaxshi”, deganlar.

Amir xizmatida mungli va abgor,
Qo‘llaring ko‘ksingga qo‘yguncha har gal,
Kuysa ham qo‘llaring mayli, birodar,
Kaftingda ohaktosh olganing afzal.

* * *

Qachon soʻzki, dilband-u shirin boʻlur,
Sazovori tasdiq-u tahsin boʻlur.

Bir aytdingmi, aytma uni oʻzga dam,
Toʻyib bir yedingmi, yetar holva ham.

* * *

Yillar oʻtib ketdi tepangdan gʻir-gʻir,
Otang mozoriga bordingmi bir dam.
Otang xotiriga nima ezgulik —
Qildingki, oʻgʻlingdan kutasan sen ham.

* * *

Soʻz ayni savobligini bilmaguncha gapirma,
Unga soz javobligini bilmaguncha gapirma.

* * *

Kamol-u fazldan bebahra boʻlsang,
Ogʻzing ocha koʻrma, tilingni tiygil.
Odamning oʻz tili qilur sharmanda,
Puch yongʻoqning vazni kelgandek yengil.

* * *

Oz-ozdan yigʻilib boʻladi bisyor,
Dona-dona gʻalla toʻldirar ombor.

* * *

Agar boʻlsang nodon ulfatga hamdam,
Nodon qatoriga qoʻshilding oʻzing ham.

* * *

Chu koʻrding koʻr kishi yoʻlinda chohdir,
Indamay oʻtirsang, katta gunohdir.

* * *

Harchand o'qibsani — bilimdonsan,
Agar amal qilmading — nodonsan.

* * *

O'z ahdiga vafo qilmagan kishi,
Na sevimli bo'lur va na izzatmand.

* * *

Ajablanma o'ylab-o'ylab so'z desa,
Hayotda kamolga yetgan bir keksa.
O'ylamasdan turib hech urmagan dam,
Soz so'zla, agar kech so'zlasang, ne g'am.
Avval o'ylab, so'ngra so'zla, ur nafas,
To'xtat hech kim senga demasidan bas!

MA'RIFATNI OLQISHLAB

Yamuniddin Abulhasan Amir Xusrav ibni Amir Sayfuddin Mahmud Dehlaviy 1253-yili Hindistonning Patyoli degan shaharchasida dunyoga keladi. Bu tarix shoir asarlarida o'zi tomonidan qayd qilingan. Amir Xusravning otasi Amir Sayfuddin Mahmud shahrisabzlik bo'lib, avlodi turkiy elatlarning lochin urug'idan. Ammo u O'rta Osiyoga mo'g'ullar hujumining dastlabki yillaridayoq tarki vatan etib, Dehli hukmroni Shamsiddin Eltutmish (1211–1236) saroyiga xizmatga kiradi. Sayfuddin Mahmud 1261-yili mo'g'ullarga qarshi jangda halok bo'ladi. Xusravni o'sha davrning ma'rifatli kishisi bo'lgan bobosi Imodulmulk o'z tarbiyasiga oladi.

Bo'lajak shoir xushxat bo'lgani uchun otasi Xusravni xattot qilib tarbiyalash maqsadida xushnavis munshi Qozi Sa'duddin Muhammad huzuriga yuboradi. Ammo bolada xatdan ko'ra she'riyatga zavq va rag'bat kuchliligini sezgan Sa'duddin uni zamonasining fozil shoiri Xoja Azizuddin bilan tanishtiradi. Azizuddin kichkintoyning she'riy salohiyatini sinash maqsadida

“mo‘y” (soch), “bayza” (tuxum), “tir” (o‘q), “xarbuza” (qovun) kabi ma‘nosi bir-biridan uzoq so‘zlar ishtirokida she‘r aytishni so‘raydi. Bola darhol badeha tarzida ruboiy o‘qiydi:

Har mo‘, ki dar zulfi siyahi on sanam ast,
Sad bayzai anbarin dar on mo‘y zam ast.
Chun tir madon rost dilashro, zero
Chun xarbuza dandonash doruni shikam ast.

Mazmuni: Ul sanam qora zulfining har mo‘yiga yuz anbar tuxmi jamlangan. Dilini o‘qdek to‘g‘ri – rost deb anglama, qovun singari uning tishlari bag‘riga joylashgan. Ya‘ni yorning jabr-u jafosi qalbida pinhon.

Shu voqeadan so‘ng bo‘lajak shoir ustozi va bobosi rahbarligida adabiyot, she‘riy san‘atlar, tarix, musiqashunoslik, mantiq va boshqa fanlarni puxta egallashga kirishadi. Yigirma yoshida Xusrav iste‘dodli shoir, qomusiy bilim sohibi – olim, sozanda va bastakor sifatida shuhrat qozonadi. Buni sezgan Mo‘lton hokimi Kushlixon shoirni saroyga jalb etadi. Lekin oradan ikki yil o‘tgach, Dehli hokimi G‘iyosuddin Balabon (1265–1287) saroyiga tortiladi. Umuman, Xusrav Dehlaviy umri davomida yetti hukmronning dargohida xizmat qiladi. Davlat arbobi sifatida shuhrat topib, amir unvoniga ega bo‘ladi. Xusrav Dehli va boshqa shahar hukmdorlari saroylarida xizmatda bo‘larkan, jang-u jadallarda, mo‘g‘ullarga qarshi kurashlarda qatnashadi. Shunday janglardan birida do‘sti Hasan Dehlaviy bilan asir tushib qoladi. Ammo baxtli bir tasodif tufayli ikki do‘st qatldan qutulib qoladilar. Shoir umrining oxirgi o‘ttiz yilini Dehlida o‘tkazadi. Tarixiy manbalar va asarlaridagi ishoralarga ko‘ra, uzoq yillar mas‘ul

vazifalarda ishlashiga va hukmronlar uning ilmi, shoirlik obroʻsidan oʻz manfaat, shuhratlari yoʻlida foydalanishga intilganliklariga qaramay, Xusrav Dehlaviy kamtarona hayot kechirgan. Ulugʻ shoir 1325-yili Dehlida vafot etadi.

Amir Xusrav Dehlaviy, oʻz taʼbiri bilan aytganda, “hali tishlari toʻkilib yurgan goʻdaklik onlaridanoq” ajoyib lirik sheʼrlar bita boshlagan, keyinchalik forsiy tildagi sheʼriyatni yangi taraqqiyot choʻqqisiga koʻtargan. Shoir umr boʻyi yozgan sheʼrlarini “Tuhfat us-sigʻar” (“Yoshlik tuhfası”), “Vasat ul-hayot” (“Umr oʻrtasi”), “Gʻurrat ul-kamol” (“Kamolot ibtidosi”), “Baqiyai naqiya” (“Saralarning sarasi”), “Nihoyat ul-kamol” (“Kamolot nihoyasi”) nomi bilan besh kitobga jamlab, Sharq adabiyotida devon tuzishni bir adabiy anʼanaga aylantirgan.

Amir Xusrav Dehlaviy gʻazalning koʻproq yengil vaznlarida gʻoyatda moʻjaz, shakl va mazmun jihatdan sodda, ommabop asarlar yaratib, insof va adolatni kuyladi, razolat va qabohatni qoralaydi. Shu sababli ham Xusrav lirikasi ravonligi, yengil oʻqilishi va sheʼrxon qalbiga tez yetib borishi bilan boshqa gʻazalnavislar ijodidan farq qilgan. Maʼshuqaning husn-u jamolini taʼrif etganda ham, muhabbatning hayotbaxsh, ruhafzo xislatini taʼkidlaganida ham, agʻyor igʻvosi-yu jafosi, yorning noz-u tamannosi bogʻliq ruhiy kayfiyatlarini chizganda ham shoir hamisha badiiy barkamollik, ayni paytda, soddalikka erishadi. Xusravning lirik qahramoni — hayot, goʻzallik oshigʻi, u hamisha maʼshuqadan vafo va sadoqat istaydi, visolga yetishish umidi, zavq-shavqi bilan yashaydi. Shoir yorning goʻzalligini qay darajada sehrli chizsa, oshiq his-tuygʻularining eng

nozik va rang-barang holatlarini shu qadar mohirlik bilan ifodalaydi.

Amir Xusrav asarlarida yuksak insoniy fazilatlarini, axloq-odobni targ'ib etadi, zamon va nobop kishilardan chekkan aziyatlarini qalamga oladi. Mo'g'ul istilochilari Hindistonga muttasil hujum qilib turgan, o'zaro feodal urushlar avjiga minib, mamlakat va mehnatkash xalqning ahvoli og'irlashgan bir zamonda yashagan Xusrav she'rlaridan birida shunday noliydi:

Xush erdi umr o'tsa bir zamon xush,
Menga, ammo, shunday xush zamon yo'q.
Falak da'vo etar mehrini, lekin,
Dilim aytarki, mehri onchunon yo'q,
Agar shodlikning narxi bo'lsa yuz jon,
Sotib olgum, falak derki, hamon yo'q.

(Chustiy tarjimasi)

Insonning ma'naviy barkamolligini tarannum etgan Xusrav Dehlaviyning son-sanoqsiz baytlari xalq hikmatlariga aylanib, dillardan dillarga, tillardan tillarga ko'chib yuradi:

Istasang dunyoda baxt-u saodat,
Aylagil qardoshlar diydorin odat.
Bu ko'hna olamda aylagil bunyod,
Bir narsaki, xalqing etsin seni yod.

(Sh. Shomuhamedov tarjimasi)

Xusrav Dehlaviy Sharq she'riyatida dostonnavislik an'anasini davom ettirib, Jomiyning ta'kidlashicha,

Nizomiy “Xamsa”siga hammadan yaxshiroq javob aytgan shoirdir. U Nizomiydan ruh va fayz olib, uch yil (1299–1302) mobaynida “Matla’ ul-anvor” (“Nurlarning chiqish joyi”), “Shirin va Xusrav”, “Majnun va Layli”, “Hasht bihisht” (“Sakkiz jannat”), “Oinai Iskandariy” dostonlaridan iborat “Xamsa” yaratadi. Xusrav dostonlarida Nizomiy asarining shakl va sujeti, obrazlar silsilasini asosan saqlagan holda ulug’ ozarbayjon shoiri tarannum etgan g’oyalarni yangicha kuyladi, ularga toza mazmun bag’ishladi. Masalan, Nizomiyning “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazinasini”) dostoniga javoban bitilgan “Matla’ ul-anvor” da shoir zulm-zo’rluk, qabohat va razolat, riyokorlik va munofiqlikka nafrat, axloq-odob, ilm-ma’rifat, insof va adolat masalalariga doir ijtimoiy, didaktik ruhdagi original hikoyalar yaratadi. “Shirin va Xusrav”da esa, Xusrav obrazi shon-shavkatli, adolatli, hamisha osoyishtalikka intiluvchi, el va yurt g’amida yashovchi inson, ilm-hunar sohibi sifatida talqin etiladi. Ayni paytda shoir Xusrav tabiatidagi aysh-ishratga berilish, shuhratparastlikni qoralaydi. Farhod obrazini ham shoir chin oshiq, bahodir, zahmatkash mohir hunarmand, pokdomon inson sifatida mehr bilan tasvirlaydi. Shoir “Xamsa”sining barcha dostonlari mazmunan barkamol, badiiylik nuqtayi nazaridan benazir asarlaridir. Shu jihatdan Jomiy va Navoiy kabi buyuk so‘z san’atkorlarining Amir Xusrav Dehlaviy asarlariga yuksak baho berganliklari bejiz emas.

Xusrav Dehlaviy “Qiron us-sa’dayn” (“Ikki saodatli sayyoraning uchrashuvi”), “Miftoh ul-futuh” (“G’alabalar kaliti”), “Xazoyin ul-futuh” (“G’alabalar xazinalari”), “Duvalroniy va Xizraxon”, “Nuh sipehr” (“To‘qqiz falak”) singari o‘nlab dos-

ton, nasriy asarlar ham yaratdi. Bular, bir tomondan, shoir ijodining tobora kamolotga yetib, dunyoqarashining rang-barang qirralari namoyon bo‘la borganligini, guma-nist mutafakkirni zamonasining dolzarb masalalari g‘oyat qiziqtirganligini ko‘rsatadi. Masalan, xalqlar do‘stligi, xotin-qizlar qadri, aql-zakosi va haqiqiy ishq-muhabbatni olqishlagan shoir musulmon yigit Xizr-xon bilan hind qizi Duvalroniy ishqiy sarguzashtini tasvir etish orqali hindlar bilan musulmonlar o‘rtasidagi mazhabchilikning yomon oqibatlarini ko‘rsatadi. Hindiston xalqlarini mustahkam birlikka chorlaydi. Bu esa, tashqi hujumni daf etish va mamlakatni xonavayron qiladigan o‘zaro feodal urushlarining oldini olish, ichki nizolarga barham berishning asosiy omili edi. Ikkinchidan, tari-xiy voqealarga bag‘ishlangan mazkur asarlarning aksariyatida shoir sultonlarni adolatga, ittifoqqa undaydi, dahshatli urushlarning ayanchli oqibatlaridan iztirobga keladi: fakt hamda voqealar tasviri yoki bayonida Hindistonning tabiati, ilm-fani, madaniyati, adabiyoti, san’ati, urf-odatlariga doir ajoyib ma’lumotlar beradi. Uning “To’g‘uluqnoma”, “Tarixi Dehli” kabi asarlari ham shunday xarakterga egadir. Shoir adolat va odil shoh haqidagi fikrlarini ko‘pincha afsonaviy yoki hayotiy tamsillar bilan asoslab, qissadan hissa chiqaradi.

“E’jozi Xusraviy” (“Xusrav mo‘jizasi”) asari katta ilmiy qimmatga molikdir. Adabiyotshunoslikka doir bu asar besh risoladan iborat bo‘lib, hozirda ham forsiy she’riyatning uslubi, umuman, Sharq she’riyatidagi badiiy san’atlarni o‘rganishda eng muhim manba va dasturilamal hisoblanadi.

Amir Xusrav Dehlaviy asarlari qadimdan aslida ham, tarjimasida ham xalqimiz orasida mashhur va manzur. Xusrav merosining ko‘pchilik dastxatlari yurtimizda

qayta-qayta ko‘chirilib, keng tarqalgan, ilm-adab ahli anjumanlarida munozara va muhokamalarga sabab bo‘lgan. Chunonchi, ilm va madaniyat homiylari Ulug‘bek va Boysunqur Mirzolaʼr Amir Xusrav “Xamsa”si ustida ko‘p bahslashganlar. Zayniddin Vosifiy “Badoe’ ul vaqoe”da 1515–1525-yillar Shoshdagi adabiy yig‘inlarda ko‘pincha Xusrav ijodi borasida suhbatlar qizib, tortishuvlar bo‘lib turganligini yozgan. Boysunqur Mirzo shoir devonlarining bir necha nusxalarini qiyosan o‘rganib, uning, 120 ming baytini to‘plagan. Husayn Boyqaro esa, Xusrav Dehlaviyning 18 ming baytdan iborat muxtasar devonini ko‘chirtirgan.

Xusrav Dehlaviy ijodining o‘zbek adabiyotiga ta’siri kuchli ekanligining boisi ham shunda. Aksariyat zabardast shoirlar uni o‘zlariga ustoz deb bilganlar. Alisher Navoiy “Xamsa”ni yaratishda Xusrav Dehlaviy ham “ruh” va “quvvat” baxsh etganini alohida ehtirom bilan ta’kidlaydi. Shoir deyarli barcha asarlarida Xusrav nomini tilga oladi. Navoiyning mashhur “Tuhfat ul-afkor” (“Tafakkur tuhfasi”) qasidasi “hind sehrgari”ning “Daryoi abror” qasidasiga javoban bitilgan, “Devoni Foni”dagi bir qancha g‘azallar Xusrav Dehlaviy she’rlariga tatabbu’ tarzida yaratilgan. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”, “Soqiynoma” asarlarida shoirning hayoti va ijodiy faoliyatiga alohida to‘xtalib o‘tadi. “Yagonai zamona”, “Ishq va dard ahlining rahbar peshvosi”, deb yuksak baho beradi. Zahiriddin Muhammad Bobur, Munis Xorazmiy, Muhammad-rizo Ogahiy va boshqa so‘z san’atkorlari ham Xusrav Dehlaviy dahosidan bahra topganlar.

Ogahiy o‘zbek kitobxonlarini shoir ijodi bilan yana-da yaqindan tanishtirish niyatida “Hasht bihisht” dostonining nasriy tarjimasini yaratadi. O‘zbekistonlik

sharqshunos va adabiyotshunoslar ham Xusrav Dehlaviy ijodini tadqiq-tahlil etishda barakali mehnat qilayotirlar.

Xusrav Dehlaviy o'zi kuylagan yuksak gumanistik g'oyalar bilan asrlarga hamroh va hamdarddir. YUNESKONing qaroriga muvofiq jahon taraqqiyparvar ilm-adab ahli ulug' shoirning 700 yillik yubileyini keng nishonladi.

XUSRAV DEHLAVIY HIKMATLARIDAN

Halol ishlab topsang gar arpa donin,
Yaxshidir yegandan birov oq nonin.
Ish vaqti bo'lmagin g'ofil, parishon,
Oxiri mevasi bo'lur pushaymon.
Do'stlaring ko'payar farovonlikda,
Ularni sinab ko'r notavonlikda.
Meva bersa daraxt bitta butog'dan,
Shu daraxt yaxshi ming mevasiz bog'dan.
Nimaiki o'zingga bo'lmabdi davo,
Boshqaga ham uni ko'rmagil ravo.
Yomon nafsingni odobga g'ulom qil,
Odobsizni odobing birla rom qil.
Yosh har qancha bo'lsin ishda g'ayratli,
Ko'p ko'rgan keksaning ishi ibratli.
To'g'ri o'ylab, to'g'ri yursa har kishi,
Bilgilki, mahkamdir uning har ishi.
Bu eski olamda bir narsa bunyod,
Aylaki, mangulikka xalqing etsin yod.
Hayotda qoldirsa kim abadiy nom,
Eng baxtli odam shu, xullasi kalom.
Ishga yarab qolsa ilming bir muddat,
Yana oshirmoqqa aylagil shiddat.
Qisqa so'zlik, qara, ne yaxshi holdir,
Sergaplik tamoman dilga maloldir.

Mardlar kabi sen hunar talab et,
Hunarsizlardan uzoq-uzoq ket.
To qadam qo‘ymasang dastyorlikka,
Hech kim kelmas senga do‘st-u yorlikka,
Ulug‘lik sharafin istagan odam
Kichiklarga aylar himmat-u karam.

HAYOT SHAYDOSI

O'rta Osiyo mo'g'ullar tarafidan istilo qilingan XIII–XIV asrlarda bosqinchilar tahqir va ta'qibiga qaramay, o'z ona tilida ijod qilgan shoir, yozuvchi va tarjimonlardan biri Sayfi Saroyidir.

Sayfi Saroyi 1321-yili Xorazmning Qamishli degan joyida hunarmand-qurolsoz oilasida dunyoga keldi. Dastlabki bilimni o'z yurtida olgan Sayfi o'qishni davom ettirish uchun Oltin O'rda davlatining markazi Saroy shahriga boradi. Bu yerda u qunt bilan o'qiydi, shoir sifatida taniladi. Bu haqda uning o'zi quyidagilarni yozadi:

Qamishli yurti mening tuvg'on elimdi,
Biling, g'urbatga kelturgon bilimdi.
Kelib bo'ldum saroyda she'r fidoyi,
Saroyning shoiri, elning gadoyi.

Lekin o'zaro feodal urushlarning avj olishi, taxt-toj uchun kurashning kuchayib ketganligi, markazlashgan davlat yaratish uchun intilayotgan Amir Temurning

Oltin O‘rdaga shiddatli zarbasi tufayli Sayfi Saroyi yurtini tark etadi. U avval Eronga, so‘ng Turkiyaga boradi. Shoir sarson-sargardonlik, muhtojlikda kechgan kunlaridan nolib she‘rlar bitadi:

O‘sib tuprog‘im uzra nayzalar men evdan¹ ayrildim,
Vatandan benishon o‘ldim-da, o‘zga yurtta evrildim.
Nechun menga falak javr ayladi, qanday gunohim
bor,
Iloho ayla kam javring, men elga sodiq ul erdim.

Sayfi Saroyi umrining oxirgi yillarini Misrda o‘tkazib, taxminan 1396-yili shu yerda vafot etgan.

Sayfi Saroyining hayot yo‘li va ijodiy merosi hali mukammal o‘rganilmagan. Adib merosini to‘plash va tadqiq etishda filologiya fanlari kandidati Nasrullo Davron ancha xayrli ish qildi. Bizgacha shoirning bir qancha g‘azal, qasida, ruboiy va masnaviylari, “Suhayl va Guldursun” dostoni yetib kelgan. Bundan tashqari, Sayfi Saroyining 1391-yili Misrda Sa‘diyning “Guliston” asarini o‘zbek tiliga tarjima qilgani ham ma‘lum.

Sayfi Saroyi o‘z she‘rlarida yaxshilik, go‘zallik va chin insoniy sevgini, hayotga muhabbatni kuyladi, ma‘rifatni targ‘ib etdi, kishilarni real hayotga, el-yurtga mehr qo‘yishga chorladi. Shoir uchun xalqining marhamati, Vatani, dunyo fayzi hamma narsadan afzal:

Xabarsizman u dunyo jannatidan,
O‘vurmam yuz elimning rahmatidan.
Inonmam bo‘lguchi dorul vafoya,
Yorug‘lik bahrasin topsam kifoya.

¹Ev – bu yerda vatan, el ma‘nosida.

SAYFI SAROYI HIKMATLARIDAN

Oqil ul soʻzni oʻrnida soʻzlagay,
Ham javobini munosib koʻzlagay.

* * *

Siringni koʻngulda saqlagil, bek,
Mushfiq senga yoʻq jahonda sentek.

* * *

Aytma deb ani bir kishiga aytma,
Turmaskim, ani eshitsu tinch-tek.

* * *

Qil hazar dushman soʻzindan, ey rafiq,
Nekim ul aytsa, aning aksini et.

* * *

Ayo, kelgan jahonga ezgulik et,
Yomon ishni yomonlarga qoʻyub ket.

* * *

Or koʻrma bilmaganni soʻrmaga,
Soʻrmayincha ilm oʻrganmas kishi.

NIGORISTON SOHIBI

XV asrning atoqli madaniyat arboblariidan biri, iste'dodli shoir, adabiyot va san'atning jonkuyar homiyi bo'lgan Boysunqur 1397-yilning 16-oktyabrida Shohruh oilasida dunyoga keladi. Boysunqur tadbirkorligi, ishchanligi, bilimdonligi bilan tengdoshlaridan ajralib turardi. Shuning uchun ham otasi 17 yashar Boysunqurni Tus, Mashhad, Obivard, Habushan, Niso, Astrobod, Mazondaron, Shumulkon, Jurjon kabi viloyatlarga hokim qilib tayinlaydi. U davlatni iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksaltirishga, ilm-fanni taraqqiy ettirish, qo'shni mamlakatlar bilan munosabatni yaxshilashga alohida e'tibor beradi. Boysunqur Mirzo 19 yasharligida Shohruh davlatining vaziri qilib tayinlanadi.

Uning ishbilarmonligi, san'at va madaniyat ahliga xayrixohligini, mamlakatni obodonlashtirishdagi ishlarini zamondoshlari g'oyatda zavqlanib yozib qoldirganlar. Mashhur tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy: "U o'zining davlati gulshanida ehson niholidan boshqa narsani ekmadi. Davlat ahvolining tashvishi uning

ravshan zamiridan joy olgan edi”, deb yozgan.

Boysunqur Mirzo vazirlik ishini olib borish bilan birga badiiy ijod, madaniy-ma’rifiy, ilmiy ishlar bilan ham shug’ullanardi. O’sha vaqtda u Hirotida juda katta kutubxona tashkil qilib, qirqaqa yaqin xattot, sahhof (muqovachi), varroq (qog’oz tayyorlovchi), naqqosh, lavvoh (lavha chizuvchi) va boshqa hunar egalarini shu yerga to’playdi. Ular xushnavis xattot Mavlono Ja’far Tabriziy boshchiligida qo’lyozma yig’ib, ko’chirish, bezash va tarqatish bilan shug’ullanganlar. Davlatshoh Samarqandiy uning mana shu faoliyatini ta’riflab: “Shahzoda Boysunqur hunarparvar va hunarmandlikda jahonda mashhur bo’ldi. She’riyat va xattotlik uning zamonida rivoj topdi. Hunarmand va fazl egalari uning ovozasini eshitib, tevarak-atrofdan xizmatiga keldilar. Xushxat kotiblardan qirq kishi uning kutubxonasida kitobat qilish bilan mashg’ul edilar. Boysunqur Mirzo hunarmandlarni e’zozlar, shoirlarni do’st tutar edi”, deydi.

Tarixiy manbalarda ko’rsatilishicha, Boysunqur kutubxonasida kitob ko’chirish bilan birga, kitoblarga zar bilan lavhalar chizish, go’zal naqsh va suratlar solish, o’tmish mutafakkirlarining ijodi va tarjimai holiga doir faktlarni to’plab o’rganish, noyob kitoblarning nusxasini ko’paytirish, ayrim ijodkorlarning mukammal kulliyotini yaratish kabi ilmiy-ijodiy ishlar ham keng yo’lga qo’yilgan. Masalan, Boysunqur ustod Sayid Ahmad naqqosh, Xo’ja Ali musavvir, sahhof Qavomiddin Tabriziyga Ahmad Bag’dodiy chizgan suratlardan nusxa ko’chirishni topshiradi. Chunki Ahmad Bag’dodiy Amir Temur uchun chizgan suratlar majmuasi (Albom)dagi ayrim rasmlar nursizlanib, o’z jilosini yo’qotayotgan edi. Boysunqurning ilm dargohida bajarilgan ishlar,

ko‘chirilgan, nafis san‘at bilan zeb berilgan qo‘lyozmalarning ba‘zilari bizga qadar yetib kelgan. Abulqosim Firdavsiyning mashhur “Shohnoma”si, “Kalila va Dimna”, “Jome‘ut-tavorix” kabi asarlarining mavjud nodir nusxalari ana shular jumlasidandir.

Ma‘lumki, Eron va O‘rta Osiyo xalqlarining qadimgi xalq og‘zaki ijodi materiallari, voqeanomalar asosida yozilgan “Shohnoma” jahonda eng ko‘p tarqalgan mumtoz asarlardan hisoblanadi. Bu asar o‘tmishda shu darajada ko‘p ko‘chirilib tarqalganidan uning qaysi biri to‘la va asl nusxa ekanligini aniqlash qiyin bo‘lgan. Chunki kotiblar ko‘chirish paytida ayrim dostonlarni qisqartirar, tushirib qoldirar yoki Firdavsiy asariga o‘zlaridan yangi epizodlar, lavhalar qo‘shar edilar. Bu holni ko‘rgan Boysunqur Mirzo “Shohnoma”ning 41 ta nusxasini to‘platadi. Kutubxona xattot va olimlari tomonidan 1425–1430-yillar davomida qiyosiy o‘rganish natijasida “Shohnoma”ning asl nusxasi tiklanadi. Bu asarni mashhur xattot Ja‘far Tabriziy ko‘chiradi, kutubxona musavvirlari esa kitobni ajoyib lavhalar va suratlar bilan bezaydilar. Boysunqur Mirzo esa unga “Muqaddimai Boysung‘uriy” nomi bilan so‘zboshi yozadi. Boysunqur unda Firdavsiyning hayoti va ijodiga doir qimmatli ma‘lumotlarni bayon etarkan, “Shohnoma”ning yozilish tarixi, shoirning fojiaiy hayot yo‘li, asarning manbalari, afsonaviy obrazlar, nasriy “Shohnoma” ga doir ajoyib ma‘lumotlar keltirib, Firdavsiy ijodini to‘g‘ri baholaydi. Mana shu nusxa hamda “Boysunqur muqaddimasi” hozirgacha Firdavsiy ijodini to‘liq o‘rganib, “Shohnoma”ni ilmiy-tanqidiy nuqtayi nazardan tiklashda noyob manba hisoblanib kelmoqda.

Boysunqur Mirzo Amir Xusrav Dehlaviyning ijodi va adabiy merosini o‘rganish hamda to‘plash bilan

ham shug'ullangan. U shoir devoniga kirgan she'rlaridan 120 ming baytini, devoniga kirmagan g'azallaridan esa 2 ming baytini jamlab, uni kitob holiga keltiradi. Boysunqur Mirzo iste'dodli shoir, xushnavis xattot ham bo'lgan. Alisher Navoiy, Husayn Voizi Koshifiy, Sayfiddin Ali Safiy kabi san'atkorlar uning o'zbek va fors-tojik tillarida go'zal she'rlar yozgani haqida xabar beradilar. Lekin hanuzgacha uning she'rlar devoni topilmagan. U olti xil xatni mukammal bilgan, ayniqsa, suls yozuvida undan o'tadigani topilmasdi.

Boysunqur Mirzo o'nlab shoirlar, san'atkorlar va olimlarni o'z panohiga olib, ularga moddiy va ma'naviy yordam ham bergan. O'z davrining mashhur shoirlaridan Bobo Savdoiy, Muhammad Pahlavon, Kotibiy, Nishopuriy, Mavlono Yusuf Amiriy, Amir Aminiddin Nuzlobodiy, Amir Shohiy Sabzavoriy va boshqalar bevosita Boysunqurning moddiy yordamidan fayz topganlar.

Ko'plab san'atkor, xattot va musavvirlar ham Boysunqur Mirzoning marhamatidan chetda qolmaganlar. Mashhur olim Xo'ja Abdulqodir Marog'iy, xushnavis xattot Shamsiddin Hiraviy, bastakor va xonanda Xo'ja Yusuf Andugoniy, tarroh va me'mor ustod Qavomiddin, o'z zamonasining peshqadam musavviri Mavlono Xalil shular jumlasidandir. XV asrning birinchi yarmida Hirot qad ko'targan go'zal imoratlarning ko'pchiligi ustod Qavomiddin va uning shogirdlari tomonidan qurilgan. Boysunqurning moddiy yordami va homiyligida ijodiy kamolotga yetgan Xo'ja Yusuf Andugoniy keyinchalik Hirot musiqa maktabining peshvosi hisoblangan, Husayn Boyqaro ham musiqa bilimni undan o'rgangan. O'z davrining mashhur xattotlari — Ja'far Tabriziy, Mavlono Zahiriddin

Azhar Tabriziy, Mavlono Ma'ruf Bag'dodiy va boshqalar Boysunqur kutubxonasida ijodiy ish bilan shug'ullanganlar.

Alisher Navoiy Boysunqurning faoliyatini quyidagicha ta'riflaydi: "Boysunqur Mirzo xushtab va saxiy va ayyosh¹ va hunarparvar podsho erdi. Xattot va naqqosh va sozandadin va go'yandadin muncha benazir kishikim, aning tarbiyatida orog'a kirdi, ma'lum emaskim, hech podsho zamonida paydo bo'lmish bo'lg'ay".

Xullas, XV asrning birinchi yarmidagi Hirot adabiy va madaniy hayotini rivojlantirishda Amir Temurning nevarasi, Ulug'bekning ukasi Boysunqur Mirzo faol qatnashib, katta amaliy ishlarni bajargan. U madaniyat va san'at homiysi sifatida ko'plab ijodkorlarning yetishib chiqishiga sababchi bo'lgan. Mashhur sharqshunosi M.M. D'yakonov temuriylar davri madaniy hayoti haqida fikr yuritib: "Navoiy, Jomiy va Behzod davri Hiroti, XV asrning ikkinchi yarmi Hirot madaniy yuksalishi va gullab-yashnashi sarchashmalarini Shohruh davri Hirotidan qidirish kerak", degan. Shubhasiz, bu davr madaniyatining yuksalishida Boysunqur Mirzoning xizmati katta.

¹"Xushchaqchaq" ma'nosida ishlatilgan.

ZAMINDA OSMON YARATGAN OLIM

Mashhur rus olimi V. Bartold “Ulug‘bek va uning davri” kitobida quyidagi hikoyani yozib qoldirgan: “Madrasa binosi bitay deb qolganda, u yerdagi odamlar Ulug‘bekdan madrasaga kimni mudarris qilib tayinlamoqchisiz, deb so‘rganlarida, Ulug‘bek, barcha fanlardan xabardor bo‘lgan biron odamni qidirib topaman, deb javob bergan. Shu yerda g‘ishtlar orasida iflos kiyimda o‘tirgan Mavlono Muhammad Ulug‘bekning bu gapini eshitib qolgan va shu onda o‘rnidan turib, bu vazifaga men loyiqman, degan. Shundan so‘ng, Ulug‘bek uni imtihon qilgan va Mavlono Muhammadning chinakam bilimdon odam ekanligiga ishonch hosil qilgan va uni hammomda yuvintirib, yaxshi kiyintirish haqida buyruq bergan. Madrasaning ochilish kunida Mavlono Muhammad nutq so‘zlagan. Mavlono Muhammadning nutqini Ulug‘bek va Qozizoda Rumiylar bilan birga 9 dono ham tinglagan. Riyoziyotdan bahs etgan bu va‘zni Ulug‘bek bilan Rumiylar tushunib yetganlar”.

Ha, Ulug‘bek ilm-fanni, olimlarni e‘zozlagan buyuk alloma edi. U 1394-yili Hirotida tug‘iladi. To‘rt yoshidan

boshlab uning tarbiyasi bilan buvisi Saroymulk va bobosi Temur shug'ullanadilar. Hatto Temur sevimli nevarasini safarlarda, yurishlarda ham birga olib yurgan. Xususiy muallimlarga o'qitgan. Ulug'bek yoshligidanoq diniy va dunyoviy bilimlarni mukammal egallaydi. Amir Temur 1405-yili O'trorda favqulodda kasalga chalinib vafot etadi. To'rt yil mobaynida Temur o'g'illari orasida taxt-toj uchun davom etgan jangda Shohruh g'alaba qozonadi. U hozirgi O'rta Osiyo yerlarini birlashtirib, poytaxti Samarqand bo'lgan Movarounnahr davlatini tuzadi va 15 yashar o'g'li Ulug'bekni unga hokim etib tayinlaydi. Poytaxti Hirot bo'lgan Xuroson davlatini o'zi boshqaradi.

Boshqa hukmronlar singari Ulug'bek kuchi, aql-zakovatini jang-u-jadallarga, yurt olish, boylik orttirishga emas, adolat bilan hukm surish, mamlakatni obod qilish, adabiyot, ilm-fanni rivojlantirishga sarfladi. Ulug'bek atrofiga "o'z davrining Aflotuni" deb nom qozongan mashhur matematik, astronom Qozizoda Rumiy, Ulug'bek va Qozizodalarning shogirdi, "o'z davrining Ptolomeyi", taniqli matematik va astronom Ali Qushchi, matematik va astronomlar Mansur Koshiy, Ali ibn Muhammad Birjandiy, Miram Chalabiy, 1416-yili astronomik asboblarga haqida risola yozgan G'iyosiddin Jamshid, Muhammad ibni Umar Chag'miniy kabi olimlar jamlangan edilar.

Ulug'bek ana shu olimlar maslahati, kengashi hamkorligida matematika, astronomiya, geometriya kabi fanlarga doir tadqiqotlar olib boradi. Samarqand shahri atrofidagi Obirahmat soyi yoqasida rasadxona qurdiradi. Rasadxona atrofida muhtasham binolar, go'zal bog'-u ro'g'lar barpo ettiradi. U bir necha qavatdan iborat bo'lgan bu rasadxonaning balandligi 50 metr bo'lgan.

Unda G'iyosiddin Jamshid usturloblari yordamida osmoniy jismlarni kuzatishgan va unda 1018 ta yulduzning muvozanati aniqlangan. Rasadxonada olib borilgan kuzatishlar natijasida Ulug'bek "Ziji Ko'ragoniy" risolasini yozdi.

Asar nazariy qism hamda rasadxonadagi tadqiqotlar yakuni — Ulug'bek taqvimidan iborat.

Ulug'bek ilmiy kuzatishlar olib borish va madrasada falakiyot ilmidan va'z aytish bilan birga madaniy ishlarga ham jiddiy e'tibor berdi, ko'plab madrasa, xonaqoh, machit, karvonsaroylar qurdirtdi: oldinroq qurila boshlangan Bibixonim masjidi, Go'ri Amir maqbarasi, Shohizinda ansamblini nihoyasiga yetkazdi. Otasi Shohruh Hirotda diniy bilim donishmandlari qurshovida shariat va dinni mustahkamlash uchun kurashayotgan bir vaqtda Ulug'bek ma'rifatni, ilmni rivojlantirish uchun intildi, adabiyot, ilm-fan ahllarini e'zozladi. Buyuk olim Ulug'bek ruhoniylar fatvosi, o'g'li Abdullatifning bevosita roziligi bilan 1449-yili yollangan qotil Abbos tomonidan o'ldirildi.

Ulug' kishilar, daholar jisman o'lsalar-da, lekin ularning nomi o'z asarlarida mangu qoladi, ular yoqqan ma'rifat chirog'i, ilm ziyosi xalq yo'lini yoritib boradi, avloddan-avlodga o'tib, progressiv insonga xizmat qilaveradi. Shuning uchun ham ko'pgina o'tmish mutafakkirlari Ulug'bekni adolatli sulton, donishmand murabbiy, aniq fanlar ustozlari sifatida tilga oladilar, madh etadilar, xalq esa o'zining ardoqli farzandi haqida hikoyatlar, rivoyatlar to'qigan. Mashhur turkigo'y shoir Sakkokiy Ulug'bekka bag'ishlab qasidalar yozdi. Bu she'rlar laganbardorlik madhiyasi bo'lmay, adolatpesha olimga berilgan haqqoniy ta'rifdir. Ulug' bobomiz Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida

“Ulug‘bek madhiyasi” degan maxsus bob mavjud, unda shoir Ulug‘bekni zaminda osmon yaratgan olim deb ta‘riflaydi.

Rasadkim bog‘lamish zebi jahondir,
Jahon ichra yana bir osmondir.
Bilib bu nav’ ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi “Ziji Kuragoniy”.
Qiyomatga degancha ahli ayyom,
Yozarlar aning ahkomidin ahkom.

O‘sha zamon tarixchilarining hamda yozuvchilarning asarlarida ham ana shunday ta‘riflar ko‘p. Chunonchi, “Boburnoma”da, Sayfiddin Ali Safiyning “Turli toifalar haqidagi latifalar”; Vosifiyning “Badoye‘-ul vaqoe‘” (“Ajoyib voqealar”) singari kitoblarida biz Ulug‘bek haqidagi ko‘plab hayotiy hikoyatlar va ri-voyatlarni uchratamiz.

ULUG‘BEK VA SAYYOH («BADOYE‘-UL VAQOE‘»DAN)

Kunlardan bir kun bir kishi Ulug‘bek Mirzo huzuriga kelib, ta‘zim-tavozedan so‘ng shunday arz qilibdi:
— Ey shohim! Mening boshimga bir mushkul ish tushdi. Uni hal qilish meninggina emas, barcha donishmandlarning ham qo‘lidan kelmayapti. Men Xuroson karvoniga hamroh bo‘lib, Iroqdan Samarqand tomon kelmoqda edim. Karvon Jayhun labiga yetgach, men bir chekkaga borib liboslarimni yechdim. Menda bir parcha la‘l bo‘lib, uni charm xaltachaga tikib, bilagimga bog‘lab olib yurardim. O‘sha la‘l xaltachani ham bilagimdan yechib, kiyimlarim ustiga qo‘ydim-da, yuvinish uchun suvga tushib ketdim. Suvdan chiqsam haligi la‘l qo‘ygan

joyimda yo‘q. O‘sha atrofda begona odam ko‘rinmasdi. Shuning uchun yo‘qolgan narsamni o‘rtoqlarimdan so‘rab-surishtirishga uyaldim. La‘l qanday g‘oyib bo‘lishi mumkin?

— Bu jumboqni yechish uchun bir yil sabr qilishingga to‘g‘ri keladi. Shu orada o‘sha la‘ling topilsa yaxshi. Mabodo topilmay qolsa, uning qimmatini men to‘layman, — debdi Ulug‘bek Mirzo.

Haligi kishi shukrona bajo keltirib ketibdi. Shundan so‘ng podshoh devonbegini chaqirib, o‘ziga qarashli yurt aholisining o‘sha yili podsholikka qancha to‘lov va soliq topshirganini nom-banom yozib berishni buyuribdi. Devonbegi shoh farmonini bajaribdi.

Ulug‘bek Mirzo ro‘yxatni birma-bir ko‘zdan kechirib chiqib, o‘zida saqlabdi. Yangi yil kirishi bilan shoh devonbegini chaqirib, shohlik daromadi haqida o‘tgan yilgidek hisob-kitob topshirishni so‘rabdi. Shoh solishtirib ko‘rarkan, Qorako‘ldan o‘tgan yili davlatga ellik tanga soliq to‘lagan bir kishining bu yil podsholik xazinasiga 500 tanga kirim topshirganini ko‘rib qolibdi. Ulug‘bek Mirzo o‘sha kishini topib kelib, xilvatda o‘z huzuriga kiritishlarini buyuribdi.

Podshoh farmoniga ko‘ra haligi kishini topib keltirishibdi. Ulug‘bek Mirzo u bilan suhbatlashib so‘rabdi:

— Sening soliq to‘lashingda ikki yil orasida katta farq sodir bo‘libdi. Bundan chiqdi, senga otangdan meros qolgan yoki boshqa biron yo‘l bilan katta boylikka ega bo‘libsan. Rostini ayt, shuncha boylikni qayerdan topding?

— Men to‘quvchiman, Qorako‘lda yashayman, — debdi haligi kishi. — Kunlardan bir kun o‘z ishim bilan band bo‘lib o‘tirsam, bir‘qarg‘a uchib kelib ro‘paramdagi daraxt shoxiga qo‘ndi. Uning tumshug‘ida

go'shtga o'xshash bir narsa bor edi. O'sha narsa qarg'a og'zidan tushib ketdi. Olib qaragam, tumorga o'xshatib tikilgan charm ekan. Ochsam, ichidan oftobi olamdek yarqirab turgan la'l chiqdi. Uni xudoning sadaqasi deb bildim-da, Samarqandga eltib, bir gavharshunosga ko'rsatdim. Uni ko'rishi bilan gavharshunosning rang-ro'yi la'ldek charaqlab ketdi va mendan so'radi:

— Buni qayerdan topib keltirding?

Men bu narsaning qimmatbaho tosh ekanligini endi tushundim-da, javob berdim:

— Qayerdan keltirganimni so'rab-surishtirib nima qilasan. Istasang, narxini kelishib ol. Bo'lmasa molimni qaytarib ber.

— Necha pulga sotmoqchisan? — so'radi u.

— Ikki ming oltin tangaga sotaman, — dedim men.

Uzoq talashib-tortishib 1500 tangaga sotdim. Pulni olib to'g'ri bozorga bordim: bir qul, bir kanizak va boshqa qimmatbaho narsalar sotib oldim, bir otni egar-jabdug'i bilan olib, to'g'ri Qorako'lga bordim. O'z tirikchiligimni, uy-ro'zg'or anjomlarimni badavlatlarnikiga o'xshatib yaxshilab oldim. Kambag'allikdan qutulib, mol-dunyoli bo'lganimni ko'rgan qo'shnilar mendan so'rashdi:

— Buncha mol-dunyoni qayerdan topding?

— Samarqand shahrida bir badavlat qarindoshim bo'lardi. Ittifoqo u vafot etib, davlati menga meros qoldi, — javob berdim men.

Mirzo Ulug'bekning buyrug'i bilan o'sha gavharshunosni keltiribdilar. U gavharni sotib olganiga iqror bo'libdi va yashirib qo'ygan joyidan keltirib ko'rsatibdi. Podsho uni olib egasiga beribdi. Gavharshunosni esa insofsizlik qilib o'sha la'lning bahosini past urgani uchun jazolabdi.

YOLG'ONCHINING IZZA BO'LISHI

Kunlardan bir kun bir kishi Ulug'bek Mirzo huzuriga kelib arz qilibdi:

— Ey podshohi olam! Men Samarqanddan Buxoroga safarga chiqqanimda hamyon-xaltamda ming tanga pulim bor edi. Shahardan chiqib ikki farsax (16 kilometr) yo'l yurgach, bir daraxt soyasiga — suv bo'yiga dam olgani o'tirdim. Men endi ovqatlanayotgan edim, shaharga ketayotgan bir do'stim paydo bo'lib qoldi. Uni dasturxonga taklif etdim. Birga ovqatlandik. Hamyonini o'zim bilan eltishni lozim ko'rmadim-da, uni haligi do'stinga berib, shaharga borgach, uyga eltib berishini iltimos qildim. Safardan qaytib kelgach, bilsam, o'sha do'stim hamyonni uyimga eltib bermabdi. Uning oldiga borib omonatimni so'radim.

— Jinni bo'ldingmi?! Men seni ham, hech qanaqa daraxt-paraxtni ham ko'rgan emasman, — javob berdi u.

Ulug'bek Mirzo o'sha odamni chaqirib keltiribdi va ikki do'st shoh huzurida ro'baro' bo'lishibdi. O'sha odam “Men u daraxtni ham, bu odamni ham ko'rmaganman”, deb so'zida qat'iy turub olibdi.

Ulug'bek Mirzo da'vogarga “O'sha daraxtdan uchto'rt barg keltirgin, men uning vositasida haqiqatni aniqlayman”, debdi. Da'vogar yo'lga tushishi bilan shoh uning sherigiga bir hikoyatni ayta boshlabdi. Voqeaning eng qiziq joyiga borganda shoh:

— Da'vogar o'sha daraxtning oldiga yetib bordimikan?— deb savol tashlabdi.

Hikoyatni zavq bilan tinglayotib g'aflatda qolgan haligi kishi bexosdan:

— U daraxt shahardan ancha uzoqda, hali yetib bormagan bo'lishi kerak, — debdi.

Ulug'bek Mirzo kulib yuboribdi va:

—Axir sen “Men bu odamni ham, daraxtni ham ko‘rmaganman”, demabmiding, qanday qilib do‘stingning u yerga yetib bormaganini bilding. Yaxshisi, yolg‘on gapirmay, omonatini egasiga topshir,— debdi.

U kishi aybiga iqrор bo‘libdi va pulni egasiga qaytarib beribdi.

KAMBAG‘AL VA QOZI

Kunlardan bir kuni bir kishi Ulug‘bek Mirzo huzuriga arzga kelib, debdi:

—Men Rum safariga tayyorgarlik ko‘rayotganimda besh ming tilla ortiqcha mablag‘im bor edi. Men ana shu pullarni biror bir diyonatli kishiga topshirib, safardan qaytgach, olmoqchi bo‘ldim. Qancha o‘ylasam ham zamona qozisidan ko‘ra diyonatli kishini topa olmadim va o‘sha oltinlarimni bir oftobaga solib qoziga omonat topshirdim. Safardan qaytgach, o‘sha qmonatimni qozidan talab qiluvdim, u:

—Jinni bo‘lib qolibsan shekilli, nega menga tuhmat qilasan? Men seni ko‘rmaganman va tanimayman ham. Bundan keyin mening oldimga kelib, bunaqa noma‘qul gaplarni gapirib, tuhmat qilsang, odamlarimga buyuraman, urib tishlaringni sindirishadi, tilingni sug‘urib olishadi,— deb do‘q urdi. Nima qilishimni bilmayman, shohim. Siz menga yo‘l ko‘rsating, yordam bering,—debdi shikoyatchi.

—Men ertaga qozining uyiga boraman. Men u yerdan chiqib, otga minib ketmoqchi bo‘layotganimda yetib kelib, shu arzingni ayt,— debdi Ulug‘bek.

U kishi ketibdi. Ulug‘bek qozini chaqirtirib debdi:

—Mening boyligim va javohirlarim shu darajada ko‘payib ketdiki, xazinaga sig‘may qoldi. Men ana shu

mol-dunyoni hech kim bilmaydigan biron joyga yashirmoqchiman. Tokim vafotimdan so'ng farzandlarim olib xarj etsinlar. Xazinada tursa, men o'lgandan so'ng talontaroj bo'lib ketadi. Lekin men bu masalada hech kimga ishonmayman. Kingaki ishonsam, u o'limimdan so'ng albatta tonadi. Shuning uchun bu shaharda sizdan ko'ra halol, rostgo'y odam yo'q deb bildim. Zeroki, siz payg'ambarning noibisiz, omonatga diyonat bilan qarashda hech kim sizga teng kela olmaydi. O'sha mollarni sizning uyingizga qo'yishga qaror qildim, tokim o'limimdan so'ng avlodlarim kuniga yarasin. Bu sirni siz biling-u men bilayin. Boshqa hech kim xabar topmasin.

Bu gaplarni eshitgan qozi xursandligidan yorilib o'lay debdi-da-zo'rg'a o'zini tutib olibdi. Va barmoqlarini ko'zlariga bosib, shoh iltimosini qabul etibdi.

Shundan so'ng Ulug'bek unga debdi:

—Men ertaga sizning uyingizga boraman. Ikkovlashib xazinani qo'yish uchun joy belgilaymiz. Shundan so'ng mollarni yashirincha tashib o'sha yerga berkitamiz.

Ertasi kuni Ulug'bek qozining uyiga boribdi. Qozi hovlisining to'rt tomonini diqqat bilan ko'zdan kechiribdi. Va nihoyat xazina uchun bir joyni tayinlabdi.

Ulug'bek qozining, uyidan chiqib, otiga mingan chog'ida haligi odam kelib yerga tiz cho'kib, arz qila boshlabdi:

—Jahonpanoh! Men qozining uyiga omonat qoldirib edim.

Bu so'zlarni eshitgan va da'vogarni ko'rgan qozi sarosimaga tushib qolibdi va: “Agar inkor etsam, Ulug'bek menga shubha bilan qaraydi, mendan ranjib, o'z xazinasini mening uyimga qo'ymasligi mumkin”, deb o'ylab:—sen qanaqa odamsan o'zi? Jinni-pinni emasmisan?

Shu gapni podshoga arz qilish shartmidi? Sen qachon omonatingni so‘rading-u men bermadim,—debdi.

Shundan so‘ng qozi xizmatkoriga qarab:

—Bor, falon joydagi bog‘ichli obdastani keltir,—debdi.

Xizmatkor ichi to‘la oltin obdastani keltiribdi. Qozi uni o‘sha yerda—podshoh huzurida egasiga topshirib, o‘zining “to‘g‘riligi-yu halolligi”ni isbotlabdi.

ILM-U IRFON PESHVOSI

Hujrada yupungina kiyingan bir mo'ysafid va madrasa talabalari libosidagi ikki yigitcha o'tiribdi. Ular kimnidir zoriqib kutishmoqda. Shu payt xonaga kavushmahsi kiygan, egnida yaxtak-ko'ylak, bo'z avra-astarli chakmon, qo'liga tasbeh ushlagan 45–50 yoshlar chamasidagi uy egasi kirib keldi. Salom-alikdan so'ng to'rdagi ko'rpachaga o'tirdi-da:

— Xo'sh, taqdir, Sizni qanday yumush bizning huzurimizga yetaklab keldi; — deb so'radi haligi kishi mo'ysafiddan.

— Hazratim, men bir bechora kosibman, Hirotning Govkushon mahallasida istiqomat qilurman. Devon xizmatkorlaridan biri o'z hammomining suvini mening xonam orqasidan o'tkazib qo'ygan. Devor zax tortib, nurash xavfi bor, xonam qulasa, men uni qayta qura olmayman. Sohibmansabga aytsangiz-u hammomi suvini boshqa yoqdan o'tkazsa, — dedi u yalingan bir ohangda.

— Sizlarning ne arzingiz bor?! — yigitlarga murojaat qildi uy egasi.

– Biz Mashhaddanmiz, Nizomiya madrasasida tahsil olurmiz. Bir necha kundurkim har ikkovimizning maoshimiz tugadi. Sizdan najot istab kelduk, pirim, – ta’zim qildi mullabachchalardan biri.

Qo‘lidagi tasbeh donalarini birma-bir sanab o‘tirgan uy egasi bir oz xayol surib turdi-da, so‘ng dedi:

– Usta Mir Maqsud, men shu bugunoq Amir Nizomiddin Alisher Navoiyga noma biturman. O‘sha sohibmansab Sizga zarar yetkazmaydi. Sizlarga bo‘lsa, – dedi u yigitlarga murojaat qilib, – Ulug‘ Amir shu bugundan e’tiboran vaqf mulki (machitga qarashli yer, mulk va imoratlardan olinadigan daromad) hisobidan har oyga, albatta, maosh tayinlaydilar.

Hazratning har bir aytgan gaplari, albatta, amalga oshajagini bilgan mezbonlar ta’zim-tavozelar-la rahmat aytib, hujradan chiqib ketishdi.

Ulug‘ bobomiz Navoiy hurmat qilgan, bu baobro‘, oddiy xalq, ilm toliblariga g‘amxo‘r shaxs kim? Bu buyuk zot Sharqning ulkan shoiri va mutafakkiri, beva-bechoralarning pushti-panohi, ilm-adab ahlining peshvosi, Navoiyning do‘sti va maslakdoshi ustod Abdurahmon Jomiydir. Bo‘lajak alloma Abdurahmon 1414-yili Jom shahrining Xarjurd mahallasida ma’rifat sohibi Ahmad ibni Muhammad Dashtiy oilasida dunyoga keladi. Yosh Abdurahmonlar oilasi Hirotga ko‘chib keladi va u Nizomiya madrasasida tahsil ko‘radi. Bu yerda u Xojaali Samarqandiy, Said Sharif Jurjoniy, Mavlono Shahobiddin Muhammad, Mavlono Sa’diddin Taftazoniy singari olim va mudarrislardan ilm o‘rganadi. Jomiy madrasaga kelganda ko‘p kitoblarni o‘qib chiqqandi. Abdurahmonning iqtidori shu darajaga yetadiki, tez orada ayrim ustozlari va mudarrislar bilan bermalol ilmiy bahs yuritadigan bo‘ladi. Shuning

uchun uni Hirotidagi ta'lim qoniqtirmay qoladi va o'qishni davom ettirish uchun Samarqandga jo'naydi. Jomiy bu yerda mashhur olim Qozizoda Rumiy tarbiyasini oladi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Qozizoda shogirdining ba'zi ilmiy munozaralardagi e'tirozlarini mamnuniyat bilan qabul qilgan, uning ilmiy kuchiga tahsinlar o'qigan. Chunonchi, atoqli olim Mavlono Fathullo Tarbeziy, «Ulug'bek madrasasi bitgach, Qozizoda unga mudarris etib tayinlandi. Madrasaning ochilishiga bag'ishlangan tantanada so'zlagan nutqida yig'ilganlarga qarata Samarqand paydo bo'lgandan beri biror bir yigit ilmiy quvvat va salohiyatda Jomiy singari martabaga yetisha olmadi, deb xitob qildi», deb yozib qoldirgan. Hirotga qaytib kelgach, Jomiy Marv, Bag'dod, yana Samarqand, Eron va Arab mamlakatlari shaharlari bo'ylab safar qiladi, Makkada bo'ladi va 1473-yili qaytib kelib, umrining oxirigacha Hirotda yashab, 1492-yili vafot etadi.

Jomiydan bizga qadar ilm-fanning turli masalalariga doir risolalar, ko'plab badiiy asarlar meros qolgan. To'rtta she'rlar devoni, yetti dostonni o'z ichiga olgan «Haft avrang» («Yetti taxt») asari, «Bahoriston», «Aro'z haqida risola», arab tili darsligi, «Ruboiy sharhi», «Musiqqa haqida risola», «Munshaot» «Qofiya haqida risola»lar shular jumlasidandir. O'tmish tazkiralarda Jomiyning yuzga yaqin asar yozganligi qayd etiladi.

Abdurahmon Jomiy butun umrini ilm o'rganish, ijod qilish va yosh ilm-adab ahliga g'amxo'rlik qilishga, shoh va shahzodalar o'rtasidagi mojarolarni daf etishga, beva-bechoralar, talabalar, yetim-yesirlarga yordam berishga sarflagan mutafakkirdir. Uning bizga qadar Navoiyga va boshqa davlat arboblari kambag'allarni himoya qilish, ularga moddiy ko'mak berish haqida

yoʻzgan yuzlab maktublari saqlanib qolgan.

Jomiy oʻz asarlarida insof va adolatni kuylaydi, dehqon va hunarmandlarni jamiyatning moddiy neʼmatlarini yaratuvchilar sifatida ulugʻlab, hukmronlarni ularni eʼzozlashga, fuqaroga zulm-sitam qilmaslikka chaqirdi: maʼrifat va adolatni jamiyatning asosiy mohiyati deb tushundi. Boshqa sanʼatkorlar singari Jomiy ham shohlarni odil va zolimga ajratib, mamlakatning xurramligi-yu elning xushbaxtligini ularning faoliyatiga bogʻladi. Jumladan, «Silsilatuz zahob» («Oltin zanjir») dostonida odil shoh haqida gapirib, quyidagi hikoyani keltiradi: bir keksa dehqon yer haydayotib bir xum oltin topib olibdi. U xumni koʻtarib podshoh huzuriga boribdi. Podshoh koʻpni koʻrgan, ikki yuz yil yashagan bir qariyani chaqirib, bu xum tarixini soʻrabdi. U shunday naql qilibdi: oʻtgan shohning davrida bir kishi boshqa birovdan bogʻ sotib olibdi. Bogʻdan oltin toʻla xum chiqibdi. Bogʻbon eski xoʻjayinni chaqirib oltinlarini bermoqchi boʻlib: «Xum savdoga kirmagan edi, shuning uchun u sizniki, oling», debdi. «Yoʻq, taqsir, — debdi bogʻning oldingi egasi, — bu xum sizniki». Ikkovlari orani ochiq qilish uchun xumni koʻtarib shoh oldiga borishibdi. «Bu pullar endi sizniki, — deb hukm chiqaribdi odil shoh, — uni oʻgʻlingizni uylantirishga, qizingizni turmushga berishga sarflang».

Jomiy «Haft avrang» dostonlari tarkibidagi hikoyat va masallarda, «Solomon va Ibsol», «Yusuf va Zulayho», «Layli va Majnun», «Iskandar xiradnomasi» dostonlarida ham zulm-zoʻrlik, munofiqlik, riyokorlik, pastkashlikni qoralab, xalqparvarlik, tinchliksevarlik, adolatparvarlikni ulugʻlagan, doʻstlik, chin insoniy sevgini yuksak badiiylikda tarannum etgan. «Ba-

horiston» asarida Jomiy oʻzidan oldin yashab oʻtgan shoirlarning hayoti va ijodi haqida maʼlumot berib, asarlaridan namunalar keltirgan, koʻplab hikoya va masallarda ilm-maʼrifatni, insoniylikni, yaxshi axloqni targʻib etgan. Bu hikoyalar juda katta taʼlim-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Abdurahmon Jomiyning sheʼriyat nazariyasi, musiqa va tilshunoslikka doir asarlari oʻsha davr adabiyotshunosligida muhim hodisa boʻldi: keyingi asrlar Sharq xalqlari adabiy-estetik qarashlari taraqqiyotiga sezilarli taʼsir etdi. Uning “Bahoriston” va ayrim risolalari oʻtmishda maktab hamda madrasalarda oʻquv qoʻllanma vazifasini bajargan.

Alisher Navoiy bilan Abdurahmon Jomiy umrining oxirigacha ustoz-shogird boʻlgan. Navoiy oʻzining barcha asarlarini Jomiy maslahati bilan yozgan, ularning birinchi oʻquvchisi ham Jomiy boʻlgan. Oʻz navbatida ulkan mutafakkir ayrim kitoblarini Navoiy maslahati yoki xohishi bilan yaratgan. Jumladan, qoʻlyozma daftarlarda tarqoq yurgan sheʼrlarini devon holiga keltirishni Jomiyga Navoiy maslahat bergan. Baʼzi risolalarini shoir Navoiyning bevosita istagi bilan yozgan. Jomiy “Layli va Majnun” hamda “Iskandar xiradnomasi” dostonlarida Navoiy taʼrifiga alohida boblar bagʻishlagan. Alisher Navoiy Jomiy bilan doʻstligi xususida “Xamsatul mutahayyirin” (“Besh hayratlanish”) asarini yozgan, uning “Qirq hadis”, “Muhabbat shabbodalari” va boshqa asarlarini oʻzbek tiliga erkin tarjima qilgan.

Alisher Navoiyning “Xamsa” yozish niyatini birinchi boʻlib Jomiy qoʻllab-quvvatlagan, unga yuksak baho bergan. Shuning uchun ham “Xamsa”ning har bir dostoni muqaddimasida Navoiy boshqa xamsanavislar qatorida Jomiyga hani alohida bob ajratib, uni daho shoir, masnaviy ustasi, mehribon ustod sifatida taʼriflaydi.

Jomiy bilan Navoiy o‘rtasidagi ustoz-shogirdlik, o‘zaro hamkorlik, bir umrga ajralmas do‘stlik qadim-qadimdan bir sarzaminda yashab, hayot achchiq-chuchuklarini birga tortib kelayotgan o‘zbek va tojik xalqlari birodarligining oliy namunasi. Jomiy asarlari o‘tmishda ham, hozir ham o‘zbek tiliga qayta-qayta tarjima qilinib, nashr etilib kelinmoqda.

JOMIY HIKMATLARI

Kitobdan yaxshi bo‘st yo‘q jahonda,
G‘amxo‘ring bo‘lgay u g‘amli zamonda.
U bilan qol tanho, hech bermas ozor,
Joningga yuz rohat beradi takror.

* * *

Ilming bo‘lsa qochma amaldan,
Ilmning qimmatini amali bilan.

* * *

Ilm — barcha hunarning toji — bebaho,
Ilm — hamma qulfnig kaliti — a‘lo.

* * *

Senga ulug‘lik lozim bor joyda
Otang obro‘yi bermaydi foyda.
Ilm olishga belingni chog‘la,
Boshqa har ishdan qo‘lingni bog‘la.

* * *

Ustod— muallimsiz qolsa bir zamon,
Nodonlikdan qora bo‘lardi jahon.

* * *

Eng yaxshi odam shu — kimdan xalqiga
Qandaydir naf tegar har kuni, har dam.

* * *

Do'stga agar qo'shilsa do'st — yor,
Orzu og'ochi bo'lur hosildor.
Har kim bila oshnolik istama,
Har oshnodan ro'shnolik istama.

KO'HNA CHOCH OSHIG'I

Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro hamda Husayn Voizi Koshifiy kabi mashhur san'atkorlarning nazari tushgan, ularning tarbiyasini olgan shoir va yozuvchilardan biri Vosifiydir. Koshifiy 12 yashar bolaning notiqlik san'atidagi mahoratiga tahsin aytgan. Navoiy bo'lsa Vosifiyning she'riy topishmoq-muammo yechishdagi zehni va topqirligiga tan bergan. Chunonchi, Vosifiyning zamondoshi Amir Muhammad u haqda shunday naql etadi: "Vosifiy ko'p ishlarida davrining durdonasi va zamonasining yagonasi edi: birinchidan, uning bilaklari shu darajada baquvvatki, Xurosonda hech bir bahodir uni yenga olmagan, sarpanjasini buka olmagan, ikkinchidan, uning tez yurish va yugurish mahorati shu darajaga yetdiki, 65 farsang (520 kilometr) dan iborat Mashhad – Hirot yo'lini ikki kunda bosib o'tgan, uchinchidan, suvda suzishda ham unga teng keladigan odam topilmasdi. Kunlardan bir kun Hirotning Bog'izag'onida Faridun Husayn Mirzoning buyrug'i bilan Vosifiyning ikki qo'li va ikki oyog'ini bog'lab, hovuzga tashlab yubor-

dilar. U ana shu holatda peshindan oqshomgacha hovuzda suzib yurdi, to‘rtinchidan, u xushxon hofizlikda hammadan o‘zardi, beshinchidan, u Mavlono Husayn Voizning shogirdi edi. Mavlono xushovozlikda Vosifiy-ni o‘zidan ustun qo‘yardi, oltinchidan, u har qanday kishining ovozi va harakatiga aynan taqlid qila olardi, yettinchidan, muammò yechishda unga yetadigan donishmand topilmasdi, sakkizinchidan, bir kunda “Qofiya”, “Shamsiya”, “Shofiya” nomli mashhur kitoblarni bitta xatoga yo‘l qo‘ymay, oliy darajadagi husnihatda ko‘chirardi, to‘qqizinchidan, nihoyatda chidamli edi. Aytishlaricha, 10 kecha-kunduz hech narsa yemay yuraverarkan, o‘ninchidan, badiha tarzda she‘r aytish, mashhur shoirlar asarlariga o‘xshatmalar yaratishga usta edi. Agar xohlasa, bir kechada atoqli shoirlarning 50–60 baytli qasidasiga javob ayta olardi”.

Vosifiy 1485-yili hirotlik ma‘rifat shaydosi Abdujalil oilasida dunyoga keladi. Bo‘lajak shoirning bolalik yillari Hirot goh Shayboniyxon, goh Eron shohi Ismoil qo‘liga o‘tib turgan bir vaqtga to‘g‘ri keladi. Shunga qaramay Vosifiy qunt bilan bilim oldi, Hirot madrasalarida o‘qidi. 12–13 yoshida ko‘p fanlarni puxta egallab, she‘rni yaxshi tushunadigan iqtidorli yigitcha sifatida ilm-adab ahli nazariga tushdi, Navoiyning olqishini oldi. U huquqshunoslik, mantiq, astronomiya, matematika, tilshunoslik va zamonasining boshqa barcha bilimlarini puxta o‘rgandi. 1510-yili shoh Ismoil Shayboniyxonni o‘ldirib, Hirot shahrini ishg‘ol etadi. Vosifiy hayotini xavf ostiga qo‘yib bo‘lsa ham ko‘p do‘stlarini qatl etilishidan xalos etadi. Xuroson va Movarounnahrda darbadarlikda yuradi. Sayram, Buxoro, O‘ratepa, Xo‘jand, Samarqand, Toshkent shaharlarida bo‘ladi. Navro‘z Ahmad hamda Keldi Muhammadxon-

lar hukmronligi davrida Toshkentda bo'lgan Vosifiy muallimlik qiladi, shahar ilm-adab ahliga rahbarlik lavozimida ishlaydi. Adib taxminan 1552–1555-yillar orasida shu yerda vafot etadi.

Vosifiyning ijodiy merosi “Badoe’-ul vaqoe’” xotira-sarguzasht asari, bir qancha o‘zbek va tojik tilidagi she’rlardan iborat. “Badoe’-ul vaqoe’” yuzlab hikoyat, rivoyat, latifa, xotiralardan tashkil topgan. Bu asar Xuroson va Movarounnahrning o’sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayoti, tarixi, ilmiy, madaniy, adabiy muhiti, xalq san’ati, turli elatlarning kelib chiqishi, urf-odati, qo’g’irchoqbozlik, masxarabozlik, teatr tomoshasini bilishda, Jomiy, Navoiy, Behzod, Husayn Boyqaro, Pahlavon Muhammad, Jaloliddin Yusuf singari o’nlab madaniyat arboblari faoliyatini o’rganishda noyob manba hisoblanadi. Yozuvchining Toshkent shahri madaniy hayoti, uning bog’-u-rog’lari haqidagi mulohazalari xususan diqqatga sazovordir. Uning 150 misradan iborat “Toshkent va uning bog’-u-rog’lari vasfida” deb nomlangan qasidasini o’qir ekanmiz, biz ko’hna shahrimizning o’sha davrdagi holatini ko’z oldimizga keltiramiz. Vosifiy Toshkentdagi munozaralar, adabiy anjumanlar haqida fikr yuritar ekan, aksariyat paytlarda shohnomaxonlik qilinishini, Ibn Sino, Hofiz, Kamol Xo’jandiy, Jomiy, Navoiy, Kotibiy kabi shoirlarning ijodi haqida bahs bo’lib turishini uqtiradi. U Toshkentda yashab ijod etgan shoir Firkatiy, adabiyotshunos, astronom Mavlono Qatiliy, shoir Mavlono Konibodomiy, Said Turkistoniy, Mavlono Nodiriy, Mavlono Matla’i; olim va rassomlardan Mavlono Samarqandiy, Shoh Husayn, Jamoliddin Yusuf va boshqalarni hurmat bilan tilga oladi. Bundan tashqari, qasidada Toshkentning ravon suvlari, bog’-

u-rog'lari, hayratomuz binolari-yu turli-tuman mev-
alari zavq bilan tasvirlanadi:

Suvlarin ko'rganda u obi hayot,
Tortinib zulmatga yashirindi bot.
Burak anhorining suvlari ravon,
Jannat bog'larida salsabilsumon...
Husayni uzumin qilgin tomosho,
Durdona yanglig' ko'p qimmatbaho.

Zayniddin Mahmud Vosifiy yozib qoldirgan nodir hikoyatlar, ajoyib voqealar bizga qadimiy madaniyatimiz haqida qimmatli ma'lumotlar berish bilan birga, hamisha qalbimizga quvonch, chehramizga tabassum baxsh etadi: jasoratga, go'zallikka, insonparvarlikka mehr qo'yishga undaydi.

Asar Muhammadrizo Ogahiy hamda sharqshunos Naimjon Norqulovlar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Quyida Vosifiyning Navoiy haqidagi hikoyalardan namunalar keltirdik.

* * *

Bu faqir mavlono Sohibdoroga ona tomondan qarindosh bo'lardi. Bir kuni otam bilan u kishining uyiga bordik. Kamol ahli-yu fazilat arboblardan ancha kishi bor ekan. Bu faqirning otasiga xitob qilib, o'g'lingiz tolibi ilm, xushxon hofiz va pahlavon shoir ekan. Har qanday nomi aytilmay o'qilgan mushkul muammoni yecharkan, degan shov-shuv yuradi, deb bir muammo o'qidilar, men topdim....

Biz uyimizga qaytib ketdik. Bir oz fursat o'tgach, mavlono Sohibdorong xabarchisi kelib, xojam sizni so'ramoqdalar, dedi. Biz yetib borgach mavlono dedi:

– Amir Alishër huzurlariga borgan edik. Mirning odati shuki, har kuni meni chaqirib, bugun shaharda bo‘lib o‘tgan ajoyib-u g‘aroyib hodisalardan neni ko‘rdingiz va nima gaplar eshitdingiz, deb so‘raydilar. Men javob berdim: “Bir kishini uchratdim. O‘zi 16 yoki 17 yoshda. Nomi aytilmay o‘qilgan har qanday mushkul muammoni topadi. Tolibi ilmlikda, hofiz-u shoirlilikda katta iqtidori bor”. Mir taajjub bilan, sen uni imtihon qildingmi, dedilar. Men bir mushkul muammoning nomini aytmay o‘qigan edim, yechdi, dedim. Hazrati Mir menga u kishini bizning huzurimizga nega olib kelmading, deb e‘tiroz bildirdilar. Men o‘z gaplarimdan pushaymon bo‘ldim. Chunki Mirning suhbatlari hayratli va dahshatangizdir. Masalan, biror majlisda biror fozilning nomini so‘rasalar-u aytib berolmasangiz, koyiydilar. Mabodo bir muammo o‘qilsa-yu topolmasangiz, sharmanda va xijolat bo‘lishingizga sabab bo‘ladi. Endi hozirligingizni ko‘rib, erta ertaroq bu yerga kelib turingiz, Hazrati Mir siz bilan ko‘rishmoq ishtiyoqidalar.

Kechqurun uyga qaytdim-u, ajoyib kayfiyat meni chulg‘ab oldi. Ilon chaqqan kishidek uyoqdan-buyoqqa ag‘anab, uxlayolmadim. Faqirning otasi iztirobimdan voqif edilar:

Ey joni padar, chi hol dori,
Az ro‘yi chi dard beqarori?
(Ey, jonim o‘g‘lim, nechuksan,
Ne dard uchun sen beqarorsan?)

Men u kishiga: “E, ota! Nimasini so‘raysiz. Ertaga Mir Alisher majlisiga borishim lozim. Holim ne kecharini bilmayman”, dedim. Otam ko‘z yoshi qilib

dedilar: “Ey jonim o‘g‘lim, sen bir inson suhbatidan bu qadar qo‘rquv va vahimadasan?” (tasalli berdilar).

Alqissa, erta bilan Mavlono Sohibdoro uyiga yetib keldim. Mendan boshqa u kishining huzurida yana uch tolibi ilm bor ekan. Mavlono Sohibdoro menga vaqtida kelding, bu uch yoshni Mirning huzurida ta‘rif qilganman, dedilar. Ularning biri Muammoiy edi. Mahorati shu qadar ediki, uni bu san’atda mavlono Husayn Nishopuriy bilan tenglashtirar edilar. Ikkinchisi qasidago‘ylikda shuhrat topgan edi. Uchinchisi masnaviyini juda yaxshi aytar edi. Oliy majlisga kirib bordik. Majlis ahli va hazrati Mir o‘z nadimlari bilan hozir ekanlar. Janobi Mir biz tomon qaradilar. Faqirga ishora qilib, nomini aytmay o‘qilgan muammoni yecha oladigan do‘stimiz shu kishimi, dedilar. Mavlono Sohibdoro: bali, o‘sha maxdum, deb javob berdilar. Mavlono Muhammad Badaxshiy suhbatga aralashdilar: “Maxdumlar, xudo haqqi, muammo yechishda Sizdan o‘tadigani yo‘q-ku?..” Mir dedilar: “Men uning muammo yechishga iqtidorini ko‘zidan bildim. Zero uning fikrlari ko‘zlaridan zohir bo‘lib turibdi”. Keyin shu muammoni o‘qidilar:

Bog‘ro bin az xazon befarru az jo shuda,
Bulbulash barham zada minqor o‘ nogo‘yo shuda.

(Bog‘ni, ko‘r, xazonrezlikdan ko‘rki qolmabdi, toji o‘rnida emas, bulbulning tumshug‘i yo‘qolib, kuylashdan qolibdi.)

Ittifoqo, men bu muammoni yod bilardim. O‘ylanib qoldim: nomini aytib o‘zimni go‘llikka solib, majlisni o‘tkazaversammi yoki to‘g‘risini aytayinmi? Oqibatda rostini aytishga ahd qildim. Dedim: maxdum men bu

muammoni yod bilaman. Hazrati Mir bir oz boshlarini egib turdilar-da, yonidagilarga, azizlar, bilasizlarmi, buning so'zi ne ma'noni bildiradi? O'z qudratini izhor qilib, bunisini bilaman, boshqasini ayting, demoqchi. Mir boshqa muammoni o'qimadilar. Anchagina lutfo-muz so'zlar aytib, so'ngida mavlono Sohibdoroga biz uning da'vosini qabul qilurmiz, dedilar.

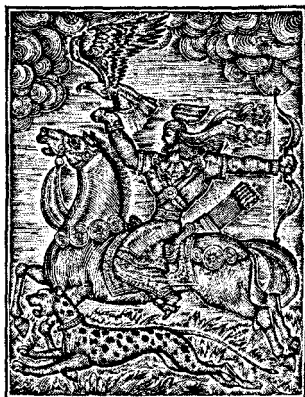
* * *

Janobi Mirning Shyx Bahlul degan mulozimi bo'lib, uni hazrat o'zining maslahatchisi, ishonchli, e'tiqodli va e'timodli kishisi deb bilardi: o'zining juz'iy ishidan muhimigacha, ozidan ko'pigacha, maydasidan tortib yirigigacha — hamma-hammasini uning kifoyatli kafti va ishbilarmon ixtiyoriga topshirib qo'ygan edi. Uni Mirning aqli va so'zlovchi nafasi deyishardi. Chunki u Mirning tab'i va qiziqishlarini yaxshi bilardi. Uning nomus xil'ati (to'n) yoqasi-yu bezaklari fazilatlar va kamolat dur-u la'llari bilan orasta edi. Uning ja'mi layoqati, fazilati kamolining oliy nazari tufayli mukammal bo'la borardi, ko'p fazilat xulqda mashhur va ma'ruf edi. Hamma fanlardan xabardor va voqif edi. Xususan, insho va muammo fanlarida misli yo'q darajada benazir edi. Ammo u o'z fazilatlarini kamdankam ishga solardi. Chunonchi, hazrati Mir uni Chini xumdoniga tashbeh berardi. Ba'zi kaltafahm, beaql, nodon-u egri tablalar esa buni ayblar jumlasiga qo'shardilar.... Bu gaplar hazrati Mirning muborak quloqlariga yetgach, mavlono Bahlul sha'niga quyidagi baytlarni aytdilar:

Xoki Mashriq shunidaam ki kunand,
Bo chihil sol kosan Chini,

Sad ba o'ze zanand dar Bog'dod,
Lojaram, qiyomatash hamebini!

(Chin kosasini Mashriq xokidan qirq yil davomida yasasharkan. Bag'dod loyini yuz kun mushtlagan bilan, oqibat hech murod hosil bo'lmaydi). Ya'ni Shayx Bahlulga o'xshagan shaxslar kamdan-kam dunyoga keladi.

“SHOHNOMAI TURKIY” MUALLIFI

O‘tmishda “Shohnomaxonlik”, “Navoiyxonlik”, “Bedilxonlik” xalqimizning qutlug‘ adabiy an‘anasi bo‘lgan. Agar maktab va madrasalarda Hofiz, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy she‘rlari maxsus o‘qitilib, ularni tahlil qilish ustida jiddiy bahslar uyushtirilgan bo‘lsa, guzar, karvonsaroy, choyxonalarda maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lgan qissaxonlar “Shohnoma”, “Xamsa”, “Abomuslimnoma”, “Jangnomai Jamshid”, “Devonai Mashrab” singari kitoblarni alohida mahorat bilan o‘qishgan. Ko‘pchilik tinglab zavq olgan. Atoqli shoir Cho‘lpon “Shohnomai turkiy” bunday adabiy anjumanlarga fayz bag‘ishlardi”, deb yozgan. Bu asarning muallifi iste‘dodli adib, shoir va mohir tarjimon Xomushiydir. Yozuvchining hayoti va ijodiy faoliyati haqida ma‘lumot juda kam; uning ijodiy merosi hali to‘la topilgan emas.

Mavjud qo‘lyozma manbalardagi qaydlarga ko‘ra, Xomushiy XVIII asrning o‘rtalarida Farg‘onada tug‘ilib o‘sgan. Ijodiy ish bilan shug‘ullana boshlagan paytlarida noma‘lum sabablar bilan Yorkentga ketib, Xo‘ja Jahon Xo‘jam saroyida panohtopgan. Xo‘ja Jahon Xo‘jam

ilm-fan, adabiyotni sevgan, o‘z saroyiga fozil kishilarni jalb etgan. Saroyda tez-tez bo‘lib turadigan adabiy munozara va anjumanlarda Xomushiyning talanti alohida ko‘zga tashlanib turardi. U Firdavsiy, Nizomiy, Kamol Xo‘jandiy, Fuzuliy, Alisher Navoiy kabi shoir, mutafakkirlarning ijodini qunt bilan o‘rganib boradi. Kitob mutolaa qilayotib Firdavsiy “Shohnoma”sining turkiycha tarjimasidan bir necha parchaga duch keladi. Qo‘lyozmani diqqat bilan o‘qib chiqqach, u Firdavsiy asarining 1750–1751-yillar orasida Shoh Hijron nomli shoir tomonidan qilingan tarjimasining ba’zi qismlari ekanligi ma’lum bo‘ladi. Xomushiy bu asarning to‘la nusxasini qidirtiradi, lekin topa olmaydi. Ma’lum bo‘lishicha, tarjimaning mukammal nusxasi Qo‘qon xonligi bilan yorkentliklar o‘rtasida bo‘lgan janglar paytida yirtilib yo‘qolib ketgan ekan. Adib ko‘p afsuslanadi va uni qayta o‘z ona tiliga tarjima qilishga ahd etadi. Mana shu kayfiyatda yurgan bir paytda saroydagi mushoiralardan birida Fuzuliy, Kamol Xo‘jandiy va Firdavsiy ijodi xususida bahs bo‘ladi. Xo‘jandiy va Firdavsiy baytlarini hammadan ko‘ra Xomushiy to‘la, aniq sharhlab, tahlil qilib beradi. Shoirdagi bu iste’dodni sezgan Xo‘ja Jahon unga ofarin o‘qiydi va “Shohnoma”ni tarjima qilishni iltimos etadi. Bu Xomushiy uchun ayni muddao bo‘ladi va u 1780–1781-yillarda “Shohnoma”ni o‘zbek tiliga tarjima qiladi. Shoirning bundan keyingi taqdiri ma’lum emas.

Xomushiydan bizga qadar ikki g‘azal, bir “Soqiynoma”, “Sulton Mahmud haqidagi hajviya”ning she’riy va “Shohnoma”ning nasriy tarjimasi yetib kelgan. “Soqiynoma”da ilm-ma’rifat, she’riyat ulug‘lansa, hajviyada ilm ahli, adabiyot, she’riyatni qadrlay bilmaydigan johil shoh qoralanadi.

Xomushiyning madaniyatimiz tarixidagi o'rnini "Shohnoma"ning tarjimasini aniq belgilaydi. Bu shoh asar Xomushiydan oldin ham, keyin ham o'zbek tiliga bir necha marta tarjima qilingan, lekin ularning biron-tasi Xomushiy tarjimasidek shuhrat qozonmagan, keng tarqalmagan.

Hasan Muhammad al-Xorazmiy (XIV asr) "Shohnoma"ning bir necha bobini o'zbek tiliga erkin o'giran. 1791-yili esa Nurmuhhammad Buxoriy Firdavsiy asarini nasrda to'la tarjima qiladi. Lekin bu tarjimalar asl nusxadan ancha yiroq. "Shohnoma"dagi dostonlar o'rinsiz qisqartirilgan yoki yangi boblar qo'shilgan. Ochildi Murod Miriy tomonidan "Rustam va Suhrob" dostoni she'riy tarjima qilingan. "Shohnoma"ning Shoh Hijron qalamiga mansub tarjimasining qo'lyozmasi (XVIII asr) bizgacha yetib kelgan.

"Shohnoma"ning mavjud o'zbekcha tarjimalari orasida Xomushiy tarjimasini alohida qimmatga ega. Chunki shoir adabiyotimiz tarixida qisqa payt orasida bu o'lmas obidaning uchdan ikki qismini o'zbek xalq kitoblari uslubida nazm va nasrda tarjima qilishga muvaffaq bo'lgan san'atkordir. Tarjima "Shohnoma"ning boshidan to Ardasher Bobokaning Xo'ftvodga qarshi jangigacha bo'lgan qismini o'z ichiga oladi. Uning vatanparvarlik, qahramonlik, ma'rifatparvarlik, ish-qiy-romantik mavzulardagi dostonlardan iborat bo'lgan "Shohnoma" ruhini deyarli to'la saqlagan holda o'zbek xalq dostonlari uslubida nasr va nazmda qayta yozishi zo'r talant, og'ir, jiddiy mehnatni talab qiladi. Bir kishi o'qib, ko'pchilik tinglagan qissaxonlik va rivoyatgo'ylik madaniy-adabiy an'ana bo'lgan bir paytda "Shohnoma"ni xalq dostonlari, qissa va rivoyatlari

uslubida o'g'irish katta ahamiyatga ega edi.

Tarjimada adib Firdavsiy dostonlarining sujeti, kompozitsion qurilishini deyarli mukammal saqlagan. Asl nusxadagi insonparvarlik, ilm-ma'rifatni, adolatni, qahramonlik, mehnat va mehnat kishisini, xalq qudratini ulug'lash kabi ilg'or mulohazalar tarjimada o'z ifodasini to'la topgan. Rustamning tug'ilishi, Suhrob va Rustamning yakkama-yakka olishuvi tasviri, ko'pgina psixologik tasvirlarning asl nusxa vaznida she'riy tarjima qilinganligi Xomushiyning shoirlik iste'dodidan dalolat beradi. O'zaro feodal urushlar, talonchilik, zulm, zo'rlik, adolatsizlik qoralanib, xalq qahramonligi, xalqlar do'stligi g'oyalari targ'ib etilgan "Temirchi Kova", "Zahhok", "Bijan va Manija", "Siyovush", "Rustam va Suhrob" dostonlarining tarjimalari badiiy yuksak, g'oyatda haroratli chiqqan. Bugina emas, Xomushiy "Shohnoma" va uning qahramonlari bilan bog'liq bo'lgan "Somnoma", "Gershaspnoma", "Baro'znoma" kabi bir necha dostonlardagi voqealarni g'oyatda mohirlik bilan asarning tarkibiy qismiga singdirib yuborgan.

Xomushiyning asosiy maqsadi o'z xalqini Firdavsiy dahosidan bahramand qilish edi. O'zbekcha "Shohnoma"ni ko'zdan kechirgan kishi shu narsaga amin bo'ladiki, adib, shubhasiz, o'z niyatiga erishgan. Tarjimaning XVIII asrdayoq qayta-qayta ko'chirilishi, 1906–1908-yillarda toshbosmada uch marotaba bosilishi mazkur asarning qimmati va shuhratidan dalolat beradi.

Ushbu nashrlarga toshkentlik musavvir Abdurahmon 50 dan ortiq go'zal suratlar ishlagan. Rasmlar qissalar sujetiga g'oyatda uyg'unligi, ayniqsa, qahra-

monlik g'oyasi mukammal aks topganligi bilan g'oyat qimmatlidir.

Xomushiyning tarjimai tufayli xalqimiz jahon adabiyotining buyuk siymolaridan biri Firdavsiyning dahosidan to'laroq bahramand bo'lishga erishdi. Adibning xizmati munosib olqish va taqdirlashga loyiq.

ULUG'BEKNING IZDOSHI

Atoqli tojik yozuvchisi Rahim Jalilning “Ko‘ngil oshyoni” qissasida tasvirlangan mulla xo‘jandlik mashhur mirob, ixtirochi, ma‘rifat shaydosi, Ulug‘bekning izdoshi Hoji Yusufdir.

Hoji Yusuf 1842-yili Xo‘jandning (hozirgi Leninobod) Og‘oligon mahallasida pillakash oilasida dunyoga keladi. 6–7 yasharligida uni maktabga beradilar. Maktab ta‘limidan qanoatlanmagan Hoji Yusuf mustaqil o‘qish bilan mashg‘ul bo‘lib, Sharq she‘riyati, tibbiyot, geografiya, matematika, astronomiya va boshqa fanlarni o‘rgana boshlaydi.

Kunlardan bir kun yosh Yusuf onasidan otasini so‘raydi. Mehribon ona esa ko‘z yoshlarini to‘kib otasi Mirfayoz hajga borib, Makkada vafot etganligini aytadi. Murg‘ak Yusufning qalbida otasi xokini topish istagi tug‘iladi. 1854–1855-yillarda bir guruh xo‘jandliklar hajga jo‘nashga tayyorgarlik ko‘rayotganini eshitib qolgan 12 yashar Yusuf yalinib-yolvorib onasidan ruxsat o‘ladi va ularga hamroh bo‘ladi. Rahim Jalilning yozishicha,

Yusuf Madina shahridagi “g‘ariblar qabristoni” dan otasining qabrini topib, qabr ustida lavha tosh o‘rnatadi.

Hoji Yusuf 10–12 yilcha Misrda qolib ketadi. Uni asli xo‘jandlik bo‘lgan Hojisaiddullo o‘z tarbiyasiga olib, onasiga maktub yozib yuboradi. Xushfe‘l va o‘tkir zehni Yusufga Hojisaiddullo arab tilini o‘tqatadi, so‘ngra “Ar-azhar” madrasasiga kiritib qo‘yadi. Hoji Yusuf besh yillik madrasa tahsili davomida riyoziyot, hikmat, ilmi nujum, arab va fors adabiyoti bo‘yicha puxta bilim oladi. Madrasani tugatgach, yetti yil mudarrislar xizmatida bo‘lib, o‘z bilimini oshiradi, kamolotga yetkazadi.

Hoji Yusuf 12 yildan so‘ng Xo‘jandga qaytib kelganida yakka-yu yagona suyanchig‘i – onasi olamdan o‘tgandi.

Astronomiya, tib bilimi, yangi ilm-fan, texnikaga mayli kuchli bo‘lgani uchun mahalliy ruhoniylar uni “kofir” deb e‘lon qiladilar. Hoji Yusuf yana vatanini tark etib, shoir va soatsoz Abdulla Fayoz bilan Toshkentga otlanadi. Bu yerda bir necha muddat tayyorgarlik ko‘rishgach, Orenburg, Moskva, Odessa orqali Yevropa va Afrika mamlakatlari bo‘ylab safarga jo‘naydilar. Abdulla Fayoz soatsozlik, Hoji Yusuf mardikorlik, hammollik bilan kun kechiradilar. Bu ikki do‘st 10–12 yil davomida Yevropa, Afrika va Arab mamlakatlarini kezib chiqib, 1885–1887-yillar orasida Eron orqali vatanga qaytadilar.

Hoji Yusufdagi qobiliyat va bilimdonlikni ko‘rgan rus amaldorlari uni miroblikka, idora ishlariga jalb etadilar. U Xo‘jand atrofidagi yerlarni sug‘orishni yaxshilash, yangi ariqlar chiqazishni planlashtirishda xiyla faol qatnashgan. Garchi u turli vazifalarda, jumladan, Xo‘jand oqsoqoli lavozimida ishlasa ham ajoyib donishmand, ilm-fan, yangi texnika tarafdori sifatida Yer, Osmon, Quyosh, Oy, umuman, sayyoralar haqidagi ilmiy kuzatish va asar-

lari bilan reaksiyon tushunchalarga zarba beradi. Hoji Yusuf 1925-yili 83 yoshida Xo‘jandda vafot etgan.

Ma’lumki, O‘rta Osiyo olimlari dunyo astronomiya va geografiya fanining taraqqiyoti tarixida munosib o‘rin egallab kelganlar. Jumladan, Beruniy astronomiya va geografiyaga doir ko‘plab asarlar yozish bilan birga, kattagina globus tuzgan. Ulug‘bek boshchiligida Samarqand rasadxonasida ham globus yasalganligi ma’lum. O‘lkamiz fani tarixida uchinchi globusni mana shu ajoyib sayyoh va olim Hoji Yusuf yasagan. U xo‘jandlik zargar naqqosh, rassom, duradgor va sayyohlar bilan maslahatlashib, shoir Toshxo‘ja Asiriy, Husayini Roje’, Abdulla Fayoz, misgar Nurmuhammad, usta Yoqubxon va boshqalarning ko‘magi bilan 1895-yili Yer kurrasining shakli – kurrai arz, ya’ni globus yasaydi. Globus Moskva, Peterburg, Toshkent va Samarqand shaharlaridagi turli ko‘rgazmalarda namoyish etiladi. O‘sha vaqtdagi rus geograf va kartograf olimlari, geografiya jamiyati globusni sinchiklab tekshirib, uning benuqson, ilmiy jihatdan mukammalligini e’tirof etadilar. Hoji Yusuf Peterburgga – imperator huzuriga da’vat etilib taqdirlanadi va ixtiro uchun avtorlik guvohnomasini oladi.

1896-yili Samarqandda qishloq xo‘jaligi ko‘rgazmasi ochiladi. Hoji Yusuf o‘z globusini o‘sha ko‘rgazmaga yuboradi. Globus avval Ulug‘bek madrasasidagi ateizm muzeyiga qo‘yilgan. Hozir Samarqanddagi O‘zbekiston xalqlari tarixi va madaniyati muzeyida saqlanmoqda.

Hoji Yusuf Yerning tuzilishi va sayyoralarni o‘rganishga bag‘ishlab “Falakiyot” nomli asar ham yozgan. Tojikistonning xaritasini tuzgan. O‘z hovlisida maktab ochib, bolalarni o‘qitgan. Vasiyatiga ko‘ra, vafotidan so‘ng hovlisi maktab binosiga aylantirilgan.

Keyingi yillarda olimning “Arz-ul-aflok” deb nomlangan asari topilib, ommalashtirildi.

Tolmas sayyoh, sinchkov ixtirochi, ilm-ma’rifat homiysi va do’sti Hoji Yusuf Hayatiyni avlodlari hamisha iftixor bilan eslaydilar.

XOTIMA

Hirot shahri ilm-adab ahlining navbatdagi mushoira oqshomi Jomiy hovlisida o'tadigan bo'libdi. Tong-sahardan boshlab turli shahar va qishloqlardan shoirlar ustod xonadoniga kela boshlabdi. Eshik oldida yupungina kiyinib olgan jikkakkina nuroniy mo'ysafid yelib, yugurib xizmat qilarkan: u goh odamlarni ta'zim-tavoze bilan peshvoz olib, uyga taklif qilar, goh otda kelgan adiblarni suyab tushirib, arg'umog'ini og'ilxonaga eltib bog'lar ekan. Shu payt ko'pdan beri ustod suhbatida bo'lishni orzu qilib yurgan viloyat hokimlaridan bo'lmish yosh shahzoda, havaskor shoir ham ko'rinibdi. Haligi xizmatkor mo'ysafid tezlik bilan hokimni otdan suyab tushirib, otni og'ilxonaga bog'lab qaytibdi. Hokimni mehmonlar huzuriga eltib, to'rga o'tqazibdi-da, o'zi yana poygahga borib cho'kka tushibdi.

—Janoblar, hamma kelib bo'ldi shekilli, ulug' zot qani? — so'rabdi haligi shahzoda.

Mehmonlardan biri poygahda o'tirgan boyagi xizmatkorga ishora qilibdi. Haligi xizmatkor Abdurahmon Jomiy ekanini endi bilgan hokim xijolat tortganidan o'rnidan sapchib turib tashqariga otiladigan bo'libdi. Jomiy uni o'z o'rniga o'tqazib, she'riyat bahsini boshlab yuboribdi.

Sharqning mashhur san'atkorlari, yuzlab ilm-adab ahlining ustozlari, Navoiyning yaqin do'sti, maslakdoshi Jomiy juda katta obro', hurmat-eh'tiromga ega bo'lishiga qaramay ana shunday kamtarona hayot kechirgan. Sho-

girdlari, hukmronlardan keladigan in'om-ehsonlarni beva-bechoralar, yetim-yesirlarga ulashib bergan.

Sharqning aksariyat ulkan mutafakkirlari og'ir kun kechirganlar, qanday vazifani bajarishmasin, qay mansabda bo'lmasin oddiy xalqni, elni, yurtni o'ylagan: ular yoqqan ma'rifat chirog'i feodalizm zulmati ichra porlagan yulduzdir. Kim ekanligi va qaysi tabaqaga mansubligidan qat'i nazar madaniyat rivojiga hissa qo'shgan, xalq an'analarini tiklash, davom ettirishga intilgan, g'ayriinsoniy illatlarni qoralab, odamzodni e'zozlagan bobolarimiz o'z mardumsevarlik va ma'rifatparvarlik qarashlari bilan hamisha bizga yo'ldosh-u qo'ldoshdirlar. Zeroki, mashhur ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy yer-u ko'kning barcha ishi insonga bog'liq, uni xalq hal etadi, degan edi:

Osmon-u zaminda narsalar bari,
Odamning fikridan emas tashqari.

Aziz kitobxon! Ushbu lavhalar Sizga biror bir ma'rifat bera olgan bo'lsa, ta'bingizni ravshan, kayfiyatingizni chog' etishga jilla ulush qo'shgan bo'lsa muallif murodiga yetibdi.

MUNDARIJA

Muqaddima	3
Sharq musiqasining asoschisi	5
Aljabr, ya'ni algebra	14
Muallimi soniy	18
Asrning noyob hodisasi	22
Qomusiy bilim sohibi	26
Xalq qahramonligi kuychisi	33
Tibbiyot bobokaloni	40
Til bilimining donishmandi	47
Elni e'zozlab.....	52
Bilimlar xazinasi	57
Xorazm faxri	65
Jasoratli adib.....	70
Xamsachilik kashshofi	76
Mazlumlarni ko'z yoshi otash.....	84
Pahlavon va shoir	90
"Faxruzzamon"	95
Gumanizm kuychisi	98
Zokonlik hajvchi	103
Hikmatlar guldastasi	107
Ma'rifatni olqishlab	112
Hayot shaydosi.....	121
Nigoriston sohibi	124
Zaminda osmon yaratgan olim	129

Ilmu irfon peshvosi	140
Ko'hna choch oshig'i	147
“Shohnomai turkiy” muallifi	155
Ulug'bekning izdoshi	160
Xotima	164

Ilmiy-badiiy lavhalar

Hamidjon HOMIDIY

OLIS—YAQIN YULDUZLAR

<i>Nashriyot muharriri:</i>	N.Minovarova
<i>Muharrir:</i>	M.Yo'ldosheva
<i>Musahhih:</i>	M.Mirortiqova
<i>Dizayner:</i>	Sh.Odilov
<i>Sahifalovchi:</i>	U.Sadullayev

Bosishga ruxsat etildi 21.12.2009. Qog'oz bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$
Ofset bosma. Nashr-hisob t.6,06. Shartli bosma t.11. Buyurtma
raqami № 86. Adadi 1000 nusxada. Kelishilgan narxda.

«VEKTOR-PRESS» nashriyoti,
100000, Toshkent, Buyuk Turon ko'chasi, 41-uy

XT «Hamidov N.H.» matbaa korxonasi chop etildi:
Mirpo'latov ko'chasi, 36-uy.